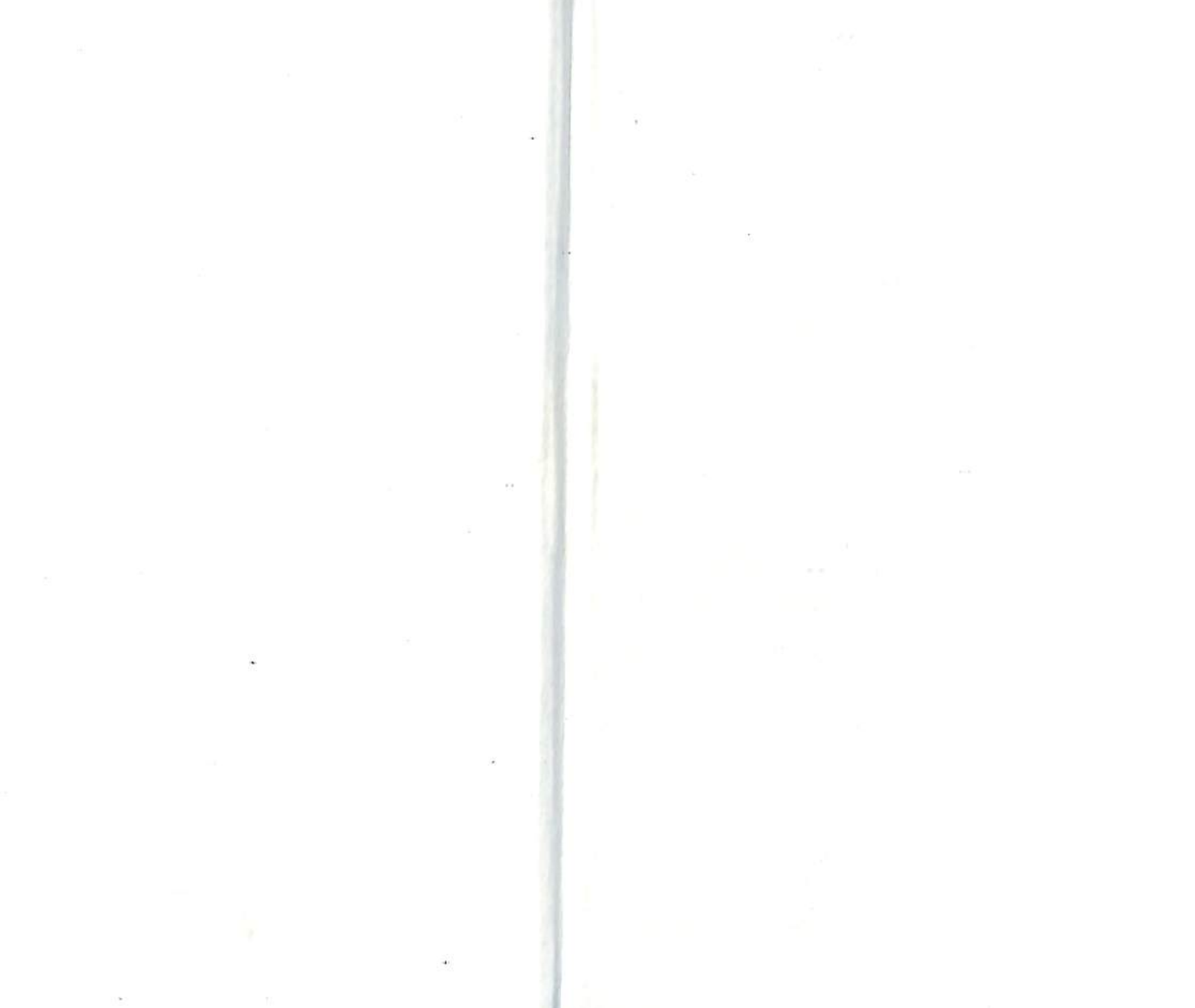

910.4

U-52

ԱԿԱՆ ԵՒ ԶԲՕՍԱԼԻ

Տ Ե Տ Ր Ը Կ Ն Ե Ր

ԺԸ. 24 24.

ՓԵՌՆԵՆԳ՝ ԳՈՐԴԷՐ

Կ Ա Մ

ՄԵՐՍԻԿՈՅԻ ԸՌՆՈՒՄԻՆ

ԻՐԵՆԻ ԸՆԴՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՎԵՐՍՏԱԿ՝ ԿՈՂՄԻՏԵ

ԱՇԽԱՏԱՄԵՐՈՒԹԻՒՆ

Հ. ԿԳԼՄԸՅ ՍԻՊԻԼԵՆ

ՄԵՐՍ. ՈՒՐՏԵՆ

ՀԱՏ. ԳԴԼ-1922

ՎԼԻՆԵՆ

ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱՆԻ ՎԵՐՔԸ

1851 ՌՅ.

910.4

U-52

ԺԲ.

Աղանիւնի շատ իրարմէլ տալէն էր իւր տալէն: — Օրհնէ
 զայն զարմարէն:

Թէպէտ աս վերջին յաղթութիւնը շատ աղէկ
 յաջողեցաւ, սակայն Սպանիացւոյ վիճակը միշտ յու-
 սահատական ու դժբախտ էր: Մոնղոլացւոյն չկար,
 պաշարները նուազելու սկսած էին, վառօդն ալ
 լիննալու վրայ էր. զինուորներէն շատերը վերջ ու-
 նէին եւ ամէնքը սաստիկ յոգնած էին: Մեքսիկա-
 ցիք ալ աւելի հոգի առնելով՝ բոլոր կամուրջները
 քանդած էին, որպէս զի անոնց ետ քաշուիլն ար-
 դէնէն: Տեսնելով որ յարձակմամբ չեն կրնար յաղ-
 թել, կ'ուզէին անօթութեամբ յաղթել: Ասմ սովէ
 մեռնիլ, կամ կռոյ զոհ ըլլալ՝ աս երկուքին մէկն
 էր Գորդէյին քաջ զինուորներուն գլուխը դալէքը.
 ուստի Սպարապետը մտքին մէջ որոշեց որ Մեքսի-
 կոյէն ետ քաշուի, ուր որ ալ չէր կրնար կենալ:
 Աս որոշումն ինք իրեն ընելէն ետքը՝ մեծերը խոր-
 հրդէի կանչեց, որ անոնց միտքն իմանայ թէ աս
 բանն ինչ կերպով եւ երբ ի դործ դնեն: Ժողովա-
 կանք երկու կողմ բաժնուեցան. ոմանք ցորեկ ատեն
 քաշուիլ կ'ուզէին, որպէս զի վտանգները յայտնի
 տեսնեն, իրենց շարժումները կարգի դնեն եւ հար-
 կաւոր եղած ատեն կարող ըլլան դիւրաւ միանալ
 ու թշնամեաց յարձակմանը դէմ դնել: Ոմանք ալ
 կ'ընէին թէ գիշերն աւելի ապահով է եւ իրենց
 աւելի շահաւէտ, որովհետեւ յոյս ունէին թէ Մե-
 քսիկացիք իրենց աւելորդ ապաշտութեամբը գիշեր
 ատեն չեն պատերազմիր: Աս վերջին կարծիքը
 յաղթեց: Գորդէյ ալ նոյնին հաւանեցաւ եւ ամէն
 բան սկսաւ կարգի դնել որ առջեւի գիշերը ճամբայ
 ելլեն: Բոլոր օրը շարժական ու գիւրատար կամուրջ
 մը շինելու աշխատեցան, որպէս զի քանդուած թրմ-

բերուն ու հաղորդութիւնը կորուսած տեղերուն վրայ դնեն եւ լինին անցնին: Բոլոր թագաւորին երթալու դանձն ու իր անձնական հարստութիւնը ժողովեց, միանգամայն ան անհամար զարդերն՝ որոնք՝ դեռ չէին բաժնուած, մէկտեղ բերել տրւաւ: Հինգերորդ մասը թագաւորին հանելէն ետեւ՝ զինուորաց ըսաւ թէ ամէն մարդ ուղածին չափ առնէ. բայց զերենք զգուշացուց որ չըլլայ թէ չափէն աւելի ծանրանալով՝ իրենք զերենք վտանգի մէջ դնեն:

Ասոնք բնէին ետեւ՝ մեծ փութով եւ զգուշաւորութեամբ բանալը կարգի դրաւ: Սանտովալ, Օրտազ ու Փրանկիսկոս Լուկոյ՝ երկու հարիւր քաջ յառաջապահ զինուորաց հրամանատար դրուեցան. վերջապահ՝ որուն մէջ էին Սպանիացւոյ մեծ մասը, Ալփարաուոյին եւ Ալեասկուէզ տէ Լէսին հրամանատարութեան տակ դրաւ. իսկ ինք բանակին կենդրոնին կ'առաջնորդէր, որուն մէջն էին Մոնդեղու մայրն ընտանիքը, գերի բռնուող երեւելի մարդիկ՝ թնդանօթներն ու շարժական կամուրջը. գաշնակց զօրքն ալ աս երեք գլխաւոր զնգերուն մէջ բաժնուած էին: Այս գիշերէն քիչ մը ետքը, 1820ին, Յուլիսի մէկին, յառաջապահ զօրքը շարժելու սկսաւ, որուն ետեւէն անմիջապէս բոլոր բանակն ալ գնաց: Նոյն գիշերը սաստիկ մութ էր ու հեղեղի պէս անձրեւ կու գար. աս պարագան՝ որ առջի բերան շատ օգտակար երեւցաւ, քիչ մ'ետքը խիստ դժբախտ հետեւութիւն ունեցաւ: Սպանիացիք լուսութեամբ յառաջ կ'երթային Գաղուպա տանող թմբին վրայէն, որովհետեւ ան կողմանէ քաղաքը ցամաք երկրին աւելի մօտ էր. միանգամայն նոյն կողմը՝ Գլասգալայէն ու դէպ ի ծով տանող ճամբէն աւելի հեռու. ինչպիսիք Մեքսիկացիք նոյն տեղերն ուրիշ տեղերուն չափ չէին աւրած: Սպանիացիք առանց արգելք մը կրելու՝ թմբին առջի կործանած տեղը

հասան ու խաբուելով կարծեցին թէ թշնամին իրենց փախուսան իմացած չէ:

Բայց Մեքսիկացիք թշնամիներէն դադուով անոնց ամէն շարժումները դիտած ու սաստիկ յարձակում մ'ընելու պատրաստուած էին: Սպանիացիք կամուրջը հաստատելու եւ ձիերն ու թնդանօթներն անցընելու զրազած ժամանակ՝ մէկէն ի մէկ փոխելու ծայն ու բազմութեան աղաղակ մը լսելով՝ շփոթեցան եւ սարսափեցան. քարերն ու նեւերն անձրեւի պէս ամէն կողմանէ սկսան վրանին թափիլ: Մեքսիկացիք սոսկալի կատաղութեամբ յառաջ կու գային. շարժական փայտէ կամուրջն ալ թնդանօթներուն ծանրութենէն անանկ մը ջրին մէջ խրեցաւ, որ դուրս հանելն անկարելի եղաւ: Սպանիացիք իրենց վտանգը տեսնելով՝ արտօնօք երկրորդ խրամատին վրայ դացին, ուր որ թշնամիները զերենք պաշարեցին: Եւ թէպէտ իրենց բնական քաջատրուութեամբն ու արիւթեամբը կը պատերազմէին, բայց սաստիկ նեղ տեղւոյ մը մէջ փախուած ըլլալով եւ խոր մութն ու անձրեւին սաստկութիւնն իրենց արգելք ըլլալով՝ զէնքերնուն առաւելութիւնը մեծ օգուտ մը չէր բնէր:

Բոլոր քաղքին բնակիչքն իրենց հարստահարիչները հալածելու ելած էին. անանկ կատաղած էին որ ետեւ մնացողներն առջեւի կեցողները սաստիկ կը հրէին եւ ուժգնութեամբ յառաջ կը մղէին, որ զանիացւոյ աւելի մօտիկան. ինկողներուն տեղ շարունակ նոր զօրք կը յաջորդէր: Սպանիացիք հեղեղի պէս վրանին վազող զօրքին դէմ գնելէն շատ յաջնելով, ալ տեղի տալու սկսան: Քանի մը րոպէի մէջ բոլոր կարդերն աւրուեցան. ձիաւոր ու ոտանաւոր, պաշտօնակալ եւ հասարակ զինուոր, բարեկամ ու թշնամի իրարու խառնուեցան. գիշերուան մութութեն զարնուողները չէին իմանար թէ հարուածն

ուսկից կու գայ, թշնամիէ թէ բարեկամէ: Գորդէդ գրեթէ հարիւր հետեւակով ու քանի մը ձիաւորով վերջին երկու խրամատներն ալ անցնելով՝ կրցաւ վերջապէս ոտքը ցամաք երկրի վրայ կոխել: Քանի որ նորէն զինուոր կ'ազատէր ու իրեն հետ կը միանար, զիրենք կարգի կը դնէր ծակատ կը կազմէր, որ յարձակման դէմ դնեն. ետքը նորէն ետ դարձաւ խրամատներն անցաւ, որպէս զի ետեւ մնացողներուն օգնութեան հասնի: Ասիկա ուրիշ բան չէր՝ բայց եթէ ինք զինքը նորէն յայտնի մահուան վտանգի մէջ դնել. բայց իր հաւատարիմ ընկերներուն գտնուած ողորմելի ու ողբալի վիճակն՝ աս նշանաւոր մարդուն քաջարտութիւնը կը կրկնապատկէր եւ իրեն նոր զօրութիւն մը կու տար. հասարակաց ազատութիւնը հոգալու համար իր կենաց վտանգը մոռցած էր: Իր զօրքը կը քաջալերէր որ արիւթեամբ դէմ դնեն. անոնց ընթացքին կ'օգնէր, ու ամէն նպաստ կը մատուցանէր որ խրամատներն անցնին ցամաք երկիր հասնին: Թէպէտ եւ այսպէս ամէն յայտնի վտանգաց մէջ ու խառնուրդին ամենէն սաստկացած կողմերն աներկիւղ կը մտնէր, բայց ամենեւին եւ ոչ մէկ վերք մ'ընդունեցաւ. կրնայ ըսուիլ որ Աստուած յայտնապէս զինքը կը պաշտպանէր: Սակայն աս քաջութեան գործքերուն մէջ՝ սրտին անձկութիւնն ու վշտերը զինքը սաստիկ շատ կը նեղէին. աչքին առջեւը կը տեսնէր որ իր ընկերներէն շատերը բազմութեան դէմ՝ չլրնալով դնել՝ կը մեռնէին կամ գերի կ'իյնային, ամենք ալ լճին մէջ կը խղրուէին: Ասոնք կը տեսնէր ու չէր կրնար օգնութեան հասնիլ. վերաւորողներուն ողբն ու կոծը, եւ ամենէն աւելի կենդանի բռնուելով աստուածներուն զոհ ըլլալու համար գերի տարուողներուն ձայնը՝ սիրտը կտոր կտոր կ'ընէին. բայց օգնութեան հասնին անկարելի էր: Վերջապէս վերջապահաց դնդէն ալ ազատողներն

եկան իրեն հետ միացան. վերքերով լեցուած եւ արեան մէջ թաթխուած՝ ութ Սպանիացի եւ խել մը Գլասգաւացիք Ալվարատոյին ետեւէն կու գային, որն որ ծանր վերքեր առած ըլլալով՝ հաղիւ թէ ոտքի վրայ կենալու յոյս ունէր: Իրեն բոլոր ուրիշ ընկերները, թէ Սպանիացի ու թէ դաշնակից, պաշտօնակալ ու զինուոր, նոյն խիղճաբախտ Վելասկուէզ տէ Լէոն քաջ երիտասարդը, ամէնէն ալ կամ մեռած կամ գերի բռնուած էին: Ալվարատոյ՝ միայն իր երազաշարժութեամբ կրցեր էր ազատիլ. երրորդ խրամատին եզերքը կենալու ստիպուելով եւ տեսնելով որ զինքը հալածող բաղմութեան դէմ դնէն անկարելի է, բոլոր յոյժ ժողովելով՝ երկայն նիզալը խրամատին յատակը կ'ընցցուց, եւ ուժով մը օդը նետուելով ու միայն բազկին զօրութեամբ ինք զինքը բռնելով, մինչեւ խրամատին մէկալ կողմը ցատքեց: Աս զարմանալի գործողութիւնը ետքէն հրաշքի մը պէս սեպուեցաւ. նոյն խիղճաբախտ Ալվարատոյ երբ որ ցատքած խրամատին լայնութիւնը տեսաւ, ապշեցաւ մնաց: Բայց աս բանս այնչափ վկաներով հաստատուած է՝ որ տարակուսելու տեղի չիմնար. Սպանիացիք նոյն տեղեղոյն անունն՝ Ալվարատոյէ աչք գրին, որպէս զի աս անկուր եղանակաւ ազատող քաջ պաշտօնակալէն անունն անմահացրեն:

Ատու չեղած՝ նոյն զարհուրելի գիշերուան՝ աղետալի կտորածէն ազատող զօրքերը՝ Գաբուպայի թով միացան: Երբ որ արշալոյսը ծագեցաւ եւ Գորդէդ իր զօրաց խեղճ մնացորդը տեսաւ, որն որ կէսէն աւելի նուաղած, վհատած ու մեծ մասը վերքերով ծածկուած էր, անոնց կրածներուն եւ նոյն դժբախտ գիշերը կորսնցուցած քաջ ու հաւատարիմ ընկերներուն յիշատակաւ ան աստիճանի այլայլեցաւ

¹ Աս դառն գիշերը մինչեւ հիմայ նոր Սպանիացի բնակիչք Noche triste սոս ինքն թուառն գիշեր կը կանչեն:

ու այնպէս սաստիկ ցաւ զգաց, որ հարկաւոր կարգադրութիւններն ընելու եւ հրամանները տալու ժամանակ՝ աշուրներէն արցունք կը թափէր ու խորունկ կը հառաչէր։ Զինուորները Գորդեղին՝ իրենց ընկերներուն վրայ ցուցրցած գութը տեսնելով՝ վրան աւելի մեծ սէր կ'ապեցին ու քաջալերեցան։

Աս աղետալի գիշերը շատ քաջ պաշտօնակալներ ու վեցհարիւրի մօտ ալ հասարակ զինուոր ինկաւ։ Թնդանօթները բոլոր կորսուեցան, նոյնպէս պատեւրացի պաշարն ու զինուորաց կարասիները. գրեթէ բոլոր ձիերն ու երկու հազար ալ Գլասդալացի ջարդուեցան։ Գանձին մէկ փոքր մասը հաղիւ կրցան ազատել։ Ինչպէս որ Գորդեղ գուշակած էր՝ զինուորաց կորսուեան գլխաւոր պատճառն իրենցմէ եղաւ. վրան զին աստիճանի ոսկւով բռնաւորած էին, որ ազատ պատերազմէն անկարելի կ'ըլլար։ Աւերջապէս Մոնդեղումային եղբայրը, որդին ու երկու կանայքն ալ պատերազմին զոհ եղան. իսկ Ալուիլար եւ Մարինա՝ որոնք թարգմանութիւն ընելու համար շատ հարկաւոր էին, բարեբախտութեամբ մահուան վտանգէն ազատեցան. նոյնպէս ազատեցաւ յարգւոյ Հայր Օլմետան, որն որ իր եռանդուն աստուածապաշտութեամբն ու ձիւրերովը բանակին այնչափ մեծ ծառայութիւններ ըրած էր։

Գորդեղին առջի փոյթն՝ իր յոգնած զօրքին ապաստանարան մը հողալն եղաւ, որովհետեւ զրոնուած տեղն անյարմար էր։ Մեքսիկացիք ամէն կողմանէ զինքը կը նեղէին ու մօտ աեղերուն բնակիչքն իրենց դէմ զէնք առնելու սկսած էին։ Ասոր համար Մեքսիկացիներ կ'ըլլէին մշտն հեռու եղած բլուրներուն կողմը քաշուեցաւ, եւ հոն ստամբի մը տիրեց, որն որ հնձոց առատութեան աստուածին նուիրուած էր։ Տաճարին շրջապատը բաւական ընդարձակ, ու պարսպով պատած եւ քանի մը աշտարակներով ամ-

րացած էր, որով գիւրաւ պաշտպանուելու կրնար ծառայել. մէջն ալ բաւական պաշար կար։ Սպանիացիք աս պատնէշէն մէջ քիչ մը շունչ առին, նոյն տկար պատուարն իրենց անառիկ բերդ մ'երեւցաւ. հոն Աստուծոյ իրենց տուած աս նոր ապաստանարանին համար շնորհակալ եղան եւ նոյն պաշտպանութեան յիշատակն անջինջ պահելու համար՝ ետքը պղտիկ միայնարան մը շինեցին, որուն անունը՝ Աստուածամայր օգնական դրին։

Գորդեղ իր պաշտօնակալներուն հետ խորհուրդ բրաւ թէ ինչ ճամբայ բռնէ եւ որ կողմանէ ետ քաշուի։ Իրենք ան առեն լճին արեւմտեան կողմն էին. իսկ Գլասդալա՝ լճին արեւելեան գին ու Մեքսիկացի 20 մշտն հեռու էր։ Ստոյգ է այսչափ երկայն ճամբայ պիտի ընէին, բայց միայն ան քաղքին մէջ ընդունելութիւն ու ապաստանարան գտնելու յոյս ունէին։ Գլասդալացի մը իրենց առաջնորդ ըլլալու յանձն առնելով՝ բոլոր բանակը ճամբայ եղաւ։ Առաջնորդը զիրենք երբեմն ճախճախուտ ու երբեմն լեռնային, անապատ ու չմշակուած երկիրներէն անցուց։ Գրեթէ վեց օր անդադար առանց կենալու քաղցին։ Ան վեց օրուան մէջ թշնամիք զիրենք ամենեւին հանդիստ չէին թողուր. ահագին բաղմունքով Մեքսիկացւոց դնդեր շարունակ վրանին կը յարձակէին. երբեմն հեռուէն նետեր կը նետէին ու երբեմն կը ճակատէին եւ առջեւնին կարել ուղեւով՝ երկու երեք կողմանէ սաստիկ յանդգնութեամբ վրանին կը վաղէին։ Այսչափ աշխատութիւնն ու այսչափ վտանգները՝ Սպանիացւոց կրած նեղութեանց ամենէն մեծը չէր. անցած երկիրնին անբեր բլուրով՝ ամենեւին կերակուր չէին կրնար գտնել, այնպէս որ վայրենի խոտ ուտելու ստիպուեցան։ Անօթութիւնը զանաք կը վհատեցընէր ու զօրութիւննին կը կորէր, ուր որ անոր հակառակ գտնուած վեճակնին սաս-

տիկ գործունէութիւն ու մեծ քաջասրտութիւն կը պահանջէր: Այսչափ նեղութեանց մէջ իրենց մէկիկ մխիթարութիւնն էր՝ իրենց գլխաւորին հաստատութիւնը. Գորդէզ իր արթնութեամբն ամենուն օգնութեան կը հասներ, մեծ ճարտարմտութեամբ ամէն վտանգներն կը դուշակէր ու շարունակ վրանին կը հսկէր, ամէն անգամ վտանգին մէջ առաջին նետուողն ինքն էր ու ամէն աշխատութեանց զուարթութեամբ կը համբերէր: Եթէ Գորդէզ չըլլար, զինուորներն իրենց ազատութեան յոյսը բոլորովին կը կորսնցնէին. բայց անոր օրինակէն ու խօսքերէն յորդորուելով՝ ետեւէն կ'երթային, եւ վստահութիւնն ու յոյսերն կ'աճէր:

Այեցորդ օրն Օդումպա հասան, որն որ Մեքսիկոյն Գլասգալա երթալու ճամբէն հեռու չէր. արեւն ելլելուն պէս՝ ճամբայ ելան: Թշնամիք ալ շարունակ վերջապահ զօրքերն անհանգիստ կ'ընէին: Մարինա միտ դրաւ ու իմացաւ որ ամէն անգամ նետ նետելու ժամանակ ըսած նախատական խօսքերնուն մէջ՝ աս բառերը կը կրկնէին, Գացէք, աւազակներ, դացէք ան տեղն՝ ուր որ շուտ մը ձեր յանցանաց արժանաւոր պատիժը պիտի դտնէք: Սպանիացիք աս սպառնալեաց զօրութիւնն ան ատեն իմացան, երբ որ բարձրաւանդակի մը վրայ հասնելով՝ տեսան որ առջեւին եղած ընդարձակ դաշտն անթիւ անհամար բանակով մը լեցուած էր:

Մեքսիկացոց մէկ փոքր մասը՝ Սպանիացոց ընթացքն անհանգիստ ըրած ժամանակ՝ իրենց գլխաւոր զօրութիւնը լծին մէկալ կողմը ժողվում, ու Մեքսիկոյն Գլասգալա երթալու ճամբան բռնելով՝ Օդումպայի դաշտին մէջ տարածուած էր, ուսկից որ Գորդէզ հարկաւ պիտ'որ անցներ: Աս անհամար բազմութիւնը ընրան վրայէն ամբողջ տեսնելով՝ Սպանիացիք պաղեցան մնացին եւ ամենէն քաջա-

սիրտներն ալ բոլորովին յուսահատելու սկսան: Բայց Գորդէզ ժամանակ կորսնցնենէլ չուզեց, վախնալով որ զանազան մտածութիւններով զօրաց վախն աւելի կը սաստկանայ. անոր համար իր տկար բանալը կարգաւորեց ու շուտ մը պատերազմելու պատրաստեց: Մնացած քանի մը ձիերը՝ քաջ հեծեալներու յանձնեց եւ ինք անոնց գլուխն անցաւ, որպէս զի ամենէն աւելի վտանգի մէջ եղող տեղերու օգնութեան հասնելու պատրաստ կենան: Ամէն բան կարգի դնելէն ետեւ՝ Սպարապետն ամուր ձայնով ու մեծ եռանդով կանչեց. Բարեկամք, ահաւասիկ կամ յաղթելու կամ բոլորովին ջնջուելու վիճակի մը մէջ ենք. սրտերնիս առ Աստուած համբառնանք, բոլոր յոյսերնիս անոր վրայ դնենք եւ աներկիւղութեամբ յարձակինք: Խառնուողն ահագին եղաւ. Սպանիացիք մեծ քաջութեամբ ու գրեթէ յուսահատութեամբ կը պատերազմէին. Մեքսիկացիք անոնց առջի յարձակման քաջութեամբ դէմ դրին: Գորդէզին փոքրիկ ու պնդակազմ դունդն ուր որ կը հասներ, թշնամիները կը ճեղքէր, ամենէն ստուար զնդերն ալ կը ցրուէր կը բաժնէր: Բայց մէկ դունդը ցրուելուն պէս՝ ուրիշ մը անոր տեղը կը յաջորդէր: Չորս ժամ սաստիկ ու կատաղի պատերազմէ մը վերջը՝ Սպանիացիք խիստ յոգնելով՝ ալ դժուարաւ կրնային այնպիսի անհաւասար պատերազմն յաւաջ տանիլ: Աս վերջին վտանգին ատենը՝ մէկէն ի մէկ Գորդէզին միտքն ինկաւ որ բոլոր ան կողմերու ազդեաց մէջ պատերազմին որոշումը թաղաւորական դրօշէն կախում ունի, եւ նոյն դրօշը գերի կ'ընալուն կամ դրօշակիր զօրապետը մեռնելուն պէս՝ բոլոր զօրքը կը ցրուին ու կը փախչին. ուստի անմիջապէս ետեւէն ինկաւ որ նոյն դրօշը ձեռք ձգէ: Չհաւազածին՝ Մեքսիկացոց զօրապետը՝ բանակին մէջտեղը բարձր ու փառաւոր պատգարակի մը վրայ նստած՝ նոյն դրօշը

կը կրէր, որն որ սոխիէ շինուած ու գոյնդդոյն փե-
տուրներով զարդարուած եւ նիզակի մը ծայրն ան-
ցուած էր. դրօշը պաշտպանելու համար բաղմամբիւ
ու ընտիր գունդ մ'ալ որոշուած էր:

Գորդէղ անմիջապէս ամենէն քաջ պաշտօնա-
կաները, Ալվարատոն, Սանտովալը, Օլիար, Տաւի-
լան եւ ուրիշ քանի մը քաջեր՝ որոնք իրենց ձիերն
անմիտա պահած էին, ժողովեց ու իր միտքն անոնց
յայտնելով՝ յորդորեց որ իրեն հետեւին: Աւանց
ատեն անցընելու ամենքը մեկանց ձիերնին վազցու-
ցին, առջեւնին ելած ամէն արգելքները յաղթեցին
եւ ան ահազին բուպէին մէջ բարձր իրենց զօրու-
թիւնն ու քաջութիւնը գործածելով՝ շատ մը թշնա-
մեաց ստուար դնգերը ձեղքեցին եւ զօրապետին
առջեւը հասան: Գորդէղ նիզակի հարուածով մը
զանիկայ կը վիրաւորէ գետինը կը ձգէ. իր ընկերնե-
րէն՝ Յովհաննէս աէ Սալամանդա անունով մէկն ալ՝
ձիէն վար կ'իջնայ, դրօշը դէրի կ'առնէ եւ զօրապե-
տը կը մեռցընէ: Մեքսիկացիք տեսնելով որ նախ-
րական դրօշին գերի ինկաւ, զենքերնին կը նետեն,
խառն ի խառն գէպ ի լեռները փախչելու կը սկսին:

Այսպէսով լմնեցաւ Սպանիացւոյ 'նոր աշխարհ-
քին մէջ բրած ամենէն հռչակաւոր ու երեւելի
յաղթութիւնը: Զօրքը սաստիկ յոգնած բլլալով՝
Գորդէղ թշնամոյն ետեւէն իյնալ չուզեց, ուստի
եւ պատերազմի դաշտին վրայ մնացած աւարը ժող-
վելու դարձան: Մեքսիկացւոյ շատ երեւելի իշխան-
ներն իրենց մեծապին զարդերովը զարդարուած՝ բա-
նակ եկած բլլալով, աւարը շատ առատ եղաւ. եւ
Գորդէղ ու իր ընկերները Մեքսիկոյէն ելած ատեն
բրած կորուսաներնուն աեղը լեցուցին:

Աս պատերազմին մէջ թէ Սպանիացիք ու թէ
Գլաուալացիք մեծ քաջութիւն ցուցուցին. բայց
Գորդէղն քաջութեան ոչ ոք հաւասարեցաւ: Հե-

տը դառնուող պաշտօնակաշներուն պատմածին նայե-
լով՝ Սպարապեան աս հռչակաւոր օրուան պէս քա-
ջութիւն, արագութիւն ու ժրութիւն՝ ամենեւին ու-
րիշ ասութի մը մէջ ցուցրցած չէր: Տիաղ կ'ըսէ թէ
Սանտովան ալ իր գործած զարմանալի քաջագոր-
ծութեանց համար մասնաւոր եղանակաւ յիշուելու
արժանի եղաւ: Պատմիչները դալութեամբ կը յի-
շատակեն նաեւ Մարիա աէ Խոզրատէ անունով կին
մը, որն որ իր նիզակովը թշնամիներէն շատ մարդ
սպաննեց ու մեծ քաջութեամբ պատերազմեցաւ:
Թշնամեաց կորուստը սաստիկ մեծ եղաւ. ոմանք
մեռնողներուն թիւը մինչեւ քսան հազար կը հա-
նեն. Մոլիս աս թիւը սաղոյ կը կարծէ, որովհետեւ
իր հաշուին նայելով՝ Մեքսիկացւոյ բանակը երկու
հարիւր հազար հոգիէ բաղկացած էր: Աս հաշուին
մէջ անտարակոյ շատ չափաւանջութիւն կայ. բայց
ստուգիւ կրնանք բռն թէ Սպանիացիք երբեք աս
ստատիստի բաղմամբիւ զօրաց հետ պատերազմած
եւ այսչափ շատ ջարդ բրած չէին: Իսկ Գորդէղին
կողմանէ՝ դաշնակից զօրքերէն շատուոր մաս մը դաշ-
տին վրայ մնաց, նոյնպէս իր զօրքերէն ալ շատ մարդ
մեռաւ. մնացածները գրեթէ բարձր վիրաւորած էին.
ինքն ալ քարով մը զարնուեցաւ, անտիկ սաստիկ
որ ձիէն վար ինկաւ:

Յաղթութեան երկրորդ օրը, Յուլիոս Տին, Սպա-
նիացիք առանց արգելքի Գլաուալա մասն: Բոլոր
զօրաց թիւը չորսհարիւր քառասուն հոգի էր. անոնց
ալ մեծ մասը վիրաւորած ու ամէն ալ սաստիկ յո-
գնած: Ամիս մը յառաջ նոյն քաղքէն ելելու ժա-
մանակ ունեցած ուրախութիւննին ու յոյսերնին՝ հի-
մակուան դառնուած վիճակներէն բոլորովին տարբեր
էր: Ան ատեն իրենց դարձքին յաջողելուն վրայ
տարակոյ շահէին, իսկ հիմա պէտք էր որ ամէն
բանէ հրաժարէին ու Գուպո դառնային:

Գորգէլէն Գլառիւն եղած Ժամանակը պարահատ դիպիւրը:

Պաշտպանացիք զՍպանիացիները մեծ սիրով ու բարեկամութեամբ ընդունեցան. քաղաք մտնելին շատ հանդիսով եղաւ. Ժողովուրդն ուրախութեան աղաղակներով դիմացնին ելաւ եւ կ'երեւար որ օտարականաց գլուխն եկած չարիքներուն համեմատութեամբն իր հաւատարմութիւնն ալ կ'աւելնար: Գլխաւոր ցեղապետները զԳորգէլ իրենց տունն ընդունելու համար իրարու հետ կը միցէին. իրօք ալ Սպարապետն անոնցմէ մէկուն տունը բնակեցաւ, ցուցնելու համար թէ իրենց վրայ սրչափ վստահութիւն ունի: Սպանիացիք առատութեամբ կերակուր ունեցան, ու վերքերնին բժշկելու եւ աշխատութիւններնէն հանգչելու համար հարկաւոր եղած ամէն օգնութիւնները դտան: Բայց աս հանդիստն ուրախութեամբ վայելած ատենին՝ ցաւալի դիպումած մը իրենց ապահովութիւնն ու ազատութիւնը վտանդի մէջ ձգեց: Գորգէլ իր գլուխն ընդունած վերքին փոյթ չտանելով, եւ մարմնոյ տաժանելի աշխատութիւններն ու մտաց հոգերը զինքն աւելի եւս տկարացընելով՝ սաստիկ ուղեղի ջերմութիւն ու տենդ մ'ունեցաւ, այնպէս որ կենացը վրայ սկսան վախնալ: Աս հիւանդութեան վրայ տեղացիք շատ ցաւեցան ու շփոթեցան, աղնուականները տխուր ու տրտում դէմքով՝ ամէն բոպէ հիւանդին որպիսութեան լուրն իմանալու կու գային: Ժողովուրդն անանկ բազմութեամբ դուռը միշտ պաշարած կը կենար, որ հարկ եղաւ ցրուել, որպէս զի անոնց պռալու եւ ողբալու ձայնը հիւանդին վնաս մը չտայ: Ծերակոյտն երկրին ամենէն քաջ բժիշկները Ժողովելով՝ իրենց յանձնեց որ զինքը դարմանեն: Ասոնց բոլոր տրուեալը՝ զանազան խոտերու զօրու-

թիւնը ճանչնալու եւ իրարմէ որոշելու վրայ կը կայանար, զորոնք բոտ տեղեղն աղէկ կը դործածէին: Իրենց փորձառութեամբը Սպարապետին հիւանդութիւնն անցուցին. իսկիւնն տկար ու թեթեւ դեղերով ցան ու տենդին տաքութիւնը դադրեցընելու ջանացին, ետքէն աստիճան աստիճան վերքը դոցելու դեղեր դործածելու սկսան, անանկ զգուշութեամբ ու յաջողութեամբ՝ որ քիչ ժամանակուան մէջ Գորգէլը բոլորովին առողջացաւ:

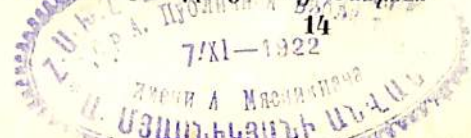
Եւ ի՞նչ որ զօրութիւնն աղէկ տեղն եկաւ ու իր սովորական դործքերուն պատաղելու սկսաւ, տեսաւ որ ընկերացը վրայ ահաճութեան ու դժգոութեան ոգի մը տիրած էր. զօրաց մեծ մասն իրենց դժբախտ վիճակին եւ անկալութիւններնուն պարագայ ելլելուն վրայ համարձակ կը տրանջէին: Մանաւանդ Նարվաեղին զհետևորացը խօսքն ան էր որ ասանկ վտանգաւոր ու անպտուղ աշխատութիւնները թող տան ու Գուպա կղզին դառնան: Անդրեաս տէ Տուերոյ՝ վերջին սոսկալի դէպքերէն շատ այլալսած ըլլալով եւ նորէն նոյնպիսի վտանգներու մէջ իյնալէն վախնալով՝ շարունակ կը ջանար զԳորգէլը համոզելու որ աշխարհակալութեան դիտաւորութիւնը մէկդի թողու: Վերջապէս արանջողներու շատուոր կողմ մը կազմուեցաւ, որոնք Սպարապետին աղերսագիր մը տուին եւ հրաման խնդրեցին որ ետ դառնան:

Գորգէլ աս բաներուն վրայ սաստիկ տրտմեցաւ, բայց ջանաց որ արտաքուստ չյայտնէ: Ներքուստ իր զօրացը տրտունջներուն իրաւունք կու տար եւ չէր կրնար պարտաւել: Ըրած կորուստներնուն ու դանդաղած խղճալի վիճակներնուն վրայ շատ կը ցաւեր. բայց իր մեծաննութեամբն ամէն չափեաց դէմ հաստատուն կը կենար: Մէքսիկոյի տիրելու դիտաւորութիւնը երբեք չէր թողուր, վերջին թշուառութիւնները՝ ստոյգ է իր յուսացածներն

ԳՈՐԳԷԼ

14

7/XI—1922

կատարումն ուշացուց, բայց յոյսը չխախտեց: Իր իշխանութեամբը զօրաց տրտունջը խաղաղցրեցելու ջանաց, եւ որպէս զի դատարկութեամբ ոգիներն աւելն չգրգռին, բանակը քաղքէն դուրս հանեց, բայց արդէն կէս մ'ալ ստիպուած էր:

Գեղեղապետ ժողովուրդը՝ որ յառաջագոյն Գորդէղին հաւատարմութեան երդումը բռնած էին, երբ որ անոնց առջեւ պարտութիւնները լսեցին եւ իմացան թէ իրենց պէս մարդիկ են, անստամբեցան ու Զեմբողայէն Մեքսիկոյ գաղութը գնդի մը վրայ յարձակեցան. նոյնպէս Վերա-Գրուզ գաղութը բաղմաթիւ գունդ մ'ալ զարնուած ու ջարդուած էր: Այսպէս սակաւաթիւ բանակն՝ իր ասանկ տկարութեան ատեն՝ նորէն բռնած կորուստներովը շատ նուազեցաւ: Գորդէղ Գեղեղապետը խաբէութեան ու նենգութեան վրայ սաստիկ նեղանալով՝ միտքը դրաւ որ երթայ զիրենք պատժէ: Նարովազդին ղեկավարներն ալ յօժարութեամբ աս արշաւանաց մէջ մտան, վասն զի սպաննուած ղեկավարներէն շատերն իրենց ընկերներէն բլլալով՝ կ'ուզէին վրէժ առնել: Բանակը գէպ ի Գեղեղապետ ձամբայ ելաւ ու քանի մը շաբաթուան մէջ՝ օստտիկ կոտորած ընելով քաղքին տիրեց: Աս քաղաքը Վերա-Գրուզին ձամբուն վրայ բլլալով՝ իրենց շատ հարկաւոր էր. գիւրքն ալ ամբողջաբար շատ յարմար բլլալով՝ քիչ աշխատութեամբ ամուր բերդաքաղաք մը կրնար ձեւանալ: Շրջանակը չափաւոր ամրութեամբ հողէ պատնէշ մը քաշեցին. իսկ քովը բարձր լեռան վրայ աւելի հաստատուն ամրոց մը շինեցին, ուր որ թշնամեաց յարձակմանը դէմ իրենք զիրենք կրնային պաշտպանել: Աս գործքին անանկ եռանդով ու շտապաւ ձեռք զարկին, որ քանի մ'օրէն ամբողջ լմնացաւ: Գորդէղ քանի մը սպանիացի ղեկավար թողուց, աս ամրոցը պահպանելու համար, որուն անունը Սեկուրա դրաւ:

Աս վերջին յաջողութիւնը ղեկավարաց քիչ մը սիրտ տալով՝ ալ Նոր Սպանիան թող տալու խօսքերը դադարեցան: Գորդէղ աս փոփոխութեան վրայ շատ ուրախանալով՝ պատշաճ սեպեց որ ուրիշ նոր արշաւանքներով զօրքը զբաղեցնէ, անոնց եռանդը կամաց կամաց բորբոքէ, որպէս զի ի վախճանի կարող ըլլայ անոնց յաղթական զէնքերը Մեքսիկոյ քաղքին վրայ դարձնել: Անոր համար քանի մ'ամիս մերձաւոր գաւառները զանազան արշաւանքներ ընելով անցուց, սպասելով որ Սպանիայէն ու ճամայիկայէն օգնութիւն գայ: Վասն զի յառաջագոյն Նարովազդին նաւերէն չորս նաւով հաւատարիմ պաշտօնակալ մը խրկած էր, որպէս զի նոր բախտախնդիրներ փնտռէ, ու ձի, վառօդ եւ ուրիշ պատերազմի պաշար դնէ: Գիտնալով միանգամայն թէ մինչեւ որ լծին տէր չ'ըլլար, Մեքսիկոյ քաղքին տիրեն ու պահպանեն անկարելի է, տասուերկու թեթեւ նաւ շինութեան համար՝ լեռանց վրայէն փայտ կտրել ու պատրաստել տուաւ, որպէս զի կտորները լծին քով տարուին ու հարկաւոր եղած ատեն քովէ քով բերելով նաւեր շինուին:

Բախտն ալ իր ճարտարամտութեան ու հաստատութեան օգնեց: Գաւառայի կառավարը մտքին մէջ հաստատուն դրած բլլալով որ Նարովազդին արշաւանքն անտարափոյս պիտ'որ յաջողի, անոր ետեւէն երկու նաւով առատ պաշար, զէնք ու ղեկավար խորհած էր: Վերա-Գրուզին հրամանատարը նոյն նաւերը ճարպկութեամբ իր նաւահանգիստն սրաց, անոնց տիրեց ու մէջինները դիւրութեամբ համոզեց որ Գորդէղի պէս քաջ ու յաջողակ զօրավարի մը հրամանատարութեան տակ մոնեն: Քիչ մը ետքը նոյն նաւահանգիստը ետեւէ ետեւ ուրիշ երեք նաւեր ալ հասան, որոնք ճամայիկայի կառավարը ձամբ հանած էր, որ նոր երկիրներ գտնելով ու Գորդէղին

պէս աշխարհակալութիւններ բնելով, ինքն ալ ա-
նոր հարստութեանն ու փառայր մասնակից բլայ :
Իր խրկած մարդիկն երկրին անհմուտ բլայով՝ ան-
բեր ու աղքատ տեղ մը ցամաք ելած էին, որուն
բնակիչքը կատաղեւ ու պատերազմով աղղ մըն էր :
Երկայն ատեն սաստիկ նեղութիւն ու վիշտ քաշե-
լէն ետեւ՝ անօթութենէ ստիպուելով, Վերա-Գրուզ
ապաւինեցան ու իրենց հայրենակցաց ձեռքը յան-
ձնուեցան : Գորդէղին կողմնակիցներն իրենց յուսա-
ցուցիչ ու հրապուրիչ խոստումներովը շուտ մը աս
զօրաց հաւատարմութիւնը խախտեցին ու դիւրաւ
իրենց կողմը շահեցան : Ասոնցմէ զատ ուրիշ ան-
ակնկալ օգնութիւն մ'ալ եկաւ : Սեւիւրայէն ելլող
վաճառականի նաւ մը՝ որ պատերազմի պաշարով
լեցուն էր եւ իր ապրանքները ծախելու յուսով ան
կողմերն եկած էր, Վերա-Գրուզ հանդիպեցաւ : Գոր-
դէղ աս նաւին ապրանքներն ամբողջ գնեց. նաւաս-
տիներն ալ ուրիշներուն օրինակին հետեւելով՝ ա-
նոր դքսին տակը մտան : Թէպէտ ետեւէ ետեւ
ասանկ օգնութիւններ հասան, ի վերայ այսր ամե-
նայնի բոլոր արշաւանաց ժամանակուան համար բա-
ւական պատրաստ վառօք չկար : Բայց աս կարօ-
տութիւնն ալ լեցուեցաւ. առջի անգամ Գլաուգալա
բնակած ատենին՝ Օրտաղ քաղքին մերձաւոր լե-
րանց վրայ հրաբուխ լեւան բերան մը տեսած էր,
որուն մէջ ագնիւ տեսակ ծծումբ կար : Ուստի հրա-
զէններու վերին հրամանատարը նոյն տեղը գնաց,
շատ ծծումբ բերաւ, եւ քիչ մը ետքը սիսուելու
արշաւանաց համար հարկաւոր եղածին չափ վառօք
պատրաստեց : Գորդէղին վերջին ատեններն ընդու-
նած աս օգնութիւններով իր զօրաց վրայ 180 ոտա-
նաւոր ու 20 ալ ձի աւելցաւ : Աս ատենելով՝ Սպա-
րապետն ուղեց Նարվաեղին զօրացը մէջէն ակամայ
հոն մնացողներն ետ խրկել. անոր համար հրաման

հանեց որ թողուլ երթալ ուղղին ազատ է եւ խոս-
տացաւ որ ետ դառնալու համար հարկաւոր եղած
նաւերն ինք կը հողայ : Նարվաեղին զօրքին մեծ մասն
աս առաջարկութիւնն ընդունեցաւ, որով բանակը
տրաքնջացող ու տփ-գոհ ղենուորներէն մաքրուեցաւ.
Իսկ մնացածներն ամենն ալ ընտիր զօրք էին : Սպա-
րապետն ետ դարձողներուն մէջէն՝ միայն իր բարե-
կամն Անդրէաս տէ Տուերոյին վրայ շատ ցաւեցաւ :

Ինչպէս իր տեղը պատմեցինք, Գորդէղ առջի
տարին Սպանիա պաշտօնակալներ խրկած էր. արդ
մինչեւ նոյն ատեն անոնցմէ ամենեւին լուր մը չառ-
նելով եւ կասկածելով որ գուցէ ճամբորդութեան
ատեն դժբախտութեան մը պատահած բլան, զՏիե-
կոյ տէ Օրտաղ եւ զԱլոնդոյ տէ Մենտոզա հրեշ-
տակութեամբ նորէն ճամբայ հանեց, իրենց հետ
մեկտեղ խրկելով մինչեւ 1520 Հոկտեմբերի 29 պա-
տահած դէպքերուն ամբողջ պատմութիւնը : Նոյն
պատմութիւնը սրն որ 1522ին տպուեցաւ, Ամերիկայի
պատմութեան աս նշանաւոր մասին ամենէն վաւե-
րական գրուածքն է : Ուստի գրեւոր ասոր մէջ միայն ան
պակասութիւնը կը գտնէ, որ քիչ մը չափազանց
պարագանքեր կան : Սպարապետն աս անգամն ալ
նոյն երկիրներուն ղեղեկութիւնն ու հարստու-
թիւնը, եւ իր ընկերներուն գիւցաղնական քաջա-
դործութիւնները կը գովէր. իսկ իր դործքերը շատ
չափաւորութեամբ կը պատմէր : Հայր Օրմետոյին օգ-
նական քահանաներ խրկուելու հարկաւորութեան
վրայ ալ կը խօսէր, եւ կ'ըսէր թէ արդէն շատ ե-
րեւելի մարդիկ մկրտուած են ու շատերուն մտքին
մէջ կրօնի վրայ բաւական լուսաւորութիւն մտած
է, որմէ օգտակար պտուղներ ընդունելու մեծ յոյս
կայ : Վերա-Գրուզի ու Սեկուրայի դաղթականներն
ալ մասնաւոր աղերսագիր դրած ու Գորդէղին իշ-
խանութեան հաստատութիւնը խնդրած էին :

Աս նոր ծամբորդներուն յաջորութեան համար հարկաւոր եղած յանձնարարութիւններն ու աշխատութիւնները լինցնելէն ետքը՝ Գորդէզ ամէն կերպով արշաւանաց պատրաստութիւնները հոգաց, որոնք քանի մ'օրէն կարգի դրաւ լինցուց։ Նաւերու փայտերը պատրաստ էր, պատերազմի կազմածն ու զէնքերը Վերա-Գորդէն հասած էին. ուստի եւ ծամբայ ելելու արգելք մը չկար։ Սպարապետն արշաւանքը չսկսած՝ զօրահանդէս մ'ըրաւ. բոլոր բանակը կը կազմէին՝ 550 ոտանաւոր զօրք, որոնցմէ 80 հոգի հրացան ունէին, եւ 40 ձիաւոր. ինը կառնալ թնդանօթ ունէր, որոնք նաւերէն դուրս հանած էին։ Զօրահանդէսը տեղացւոց խումբն բազմութեան առջեւ կատարուեցաւ ու կարելի եղածին չափ փառաւորութեամբ եղաւ։ Գլխաւորացւոց զօրապետն ալ Գորդէզին հետեւելով՝ իր բազմութիւն զնդերուն հանդէսն ուղեց ընել։ Ամենէն յառաջ նաւագարանները կ'երթային. ետքէն զնդերու զլուսաւորները կարգաւ կու գային փառաւոր ու գոյնգոյն փետուրներով զարդարուած, ականջներնէն ու պրկունքներնէն ալ սակի զարդեր կախուած էր, ձախ թեւերնին իրենց մահալին առած էին. ամէն մէկուն քովէն ալ մէյմէկ վահանակիւր ծառայ կ'երթար. վահաններուն վրայ իրենց յաղթութիւններն ու մեծագործութիւնները զանազան պատկերներով նկարուած էր։ Ասոնք իրենց երկրին սովորութեան համաձայն՝ երկու մեծ զօրապետները բարեւեցին, ու յառաջ դացին։ Անոնց ետեւէն ալ դուռնդ դուռնդ զօրքերն անցան, որոնք փետուրներու գոյներով ու դրօշներու տարբերութեամբ իրարմէ կը զանազանուէին. դրօշին՝ նիզակի մը ճոթ անցուած զանազան անասնոց պատկերներ էին։ Աս դաշնակցաց բոլոր զօրքը՝ տասը հազար հոգւոյ կը հասնէր, որոնք Սպանիացւոց հետ պատերազմի պիտ'որ երթային։

Ծամբայ ելելու օրը (1520ին Գեկտեմբերի 28ին) Հոյր Օլմեսոն պատաշաղ մատուց, որուն բոլոր Սպանիացիք ներկայ էին. Աստուծմէ յաջորութիւն ու օգնութիւն խնդրելու համար՝ մասնաւոր աղօթք ալ եղաւ։ Գորդէզ մատուռէն դուրս ելելուն պէս՝ դաշնակից զօրաց հրամայեց որ զնդերնին կարգի դնեն. ինքն ալ քիչ մը ետքը Սպանիացւոց առջեւն անցնելով՝ քաղքէն դուրս ելաւ։ Միտքն ան էր որ Գեկեւոյ քաղքէն երթայ, որն որ իր պատերազմական գործողութեանց կենդանի պիտ'որ ըլլար։ Աս ամուր բերդաքաղաքը լծին եղեքն ըլլալով՝ իրեն թեթեւ նաւերը ջուրն իջեցնելու յարմար դիւր մ'ունէր. Մեքսիկոյի ալ շատ մօտ ըլլալով՝ հոնկից յաճախ յարձակում կ'ընար ընել, թշնամին կ'ընար հալածել ու աշխատցընել. յաղթուած ատեննին ալ քաղքին մէջ քաշուելով՝ կ'ընային իրենք զիրենք դիւրութեամբ ու առանց վտանգի պաշտպանել։

Ի.

Դիւր-հոյ + աւագ և Դիւր- — Գորդէզ զանազան գոյն փետուրներով զարդարուած էր։

Աս միջոցին՝ թշնամին ալ ինք զինքը պաշտպանելու կը պատրաստուէր։ Գուեղլաւագ՝ Մոնդեզուսային եղբայրն ու յաջորդը, որն որ Սպանիացւոց անհաշտ թշնամին էր, արդէն ընտրուելուն պէս՝ իր մեծ քաջութիւնը ցուցուցած էր, Մեքսիկացւոց՝ օտարականաց դէմ ըրած սաստիկ յարձակմանց անձամբ առաջնորդելով։ Գորդէզին ետ քաշուելէն ետքը, անոր նորէն ետ դառնալն արգելելու համար՝ ձեռքէն եկած միջոցներն ի գործ դրաւ։ Քաղքին կործանած կողմերը նորոգել ու նոր ամրութիւններով հաստատել տուաւ։ Իրենց գործածած սովորական զէնքերով զինանոցները նորէն լեցընելէն ետքը, ձիաւոր-

ներուն դէմ դնելու համար՝ երկայն նիզակներ շինել տուաւ, որոնց ճութերը՝ Սպանիացիներէն առնուած սուրերուն երկաթներէն հաստատել տուաւ: Մեծ յառաջատեսութեամբ աս ամէն բան պատրաստել տուած ժամանակ՝ մէկէն ծաղիկ հիւանդութեանէ բռնուեցաւ ու մեռաւ: Նոյն ակտը յառաջ՝ Նոր Սպանիա չկար. օտարականաց բերած մեծ չարիքներուն մէկն ալ աս եղաւ, որուն շատերը զոհ կ'ըլլային: Մեքսիկացիք մեռնողին տեղ՝ զՎուադիմոնին Մոնդեղուսային եղբորդին բնտրեցին:

Գորդէզ դէպ ի Գեղեզդոյ յառաջացաւ ու տաւրոյն վերջին օրն, առանց դժուարութեան մը ներս մտաւ: Քաղքին մէջ ասուր լուծիւն մը տիրած էր. բոլոր տղոց ու կանանց քաղքէն հեռացած ըլլալը թշնամութեան յայտնի նշան մըն էր: Բայց բուն պատճառը շուտով իմացուեցաւ. քաղաքացիք մէջընին կոխ ունէին: Նոյն ատենուան ցեղապետն իր մեծ եղբայրը մեռցնել տալով՝ իշխանութիւնը յաիշտակած էր, եւ անդթութեամբ ու անիրաւութեամբ ժողովուրդը նեղելուն համար՝ ամենուն ատելի եղած էր: Աս ցեղապետը միտքը դրած էր որ Սպանիացիներն արտաքուստ սիրով ընդունին, եւ անոնց վստահութիւնը վատրելէն ետեւ՝ գիշեր ատեն Մեքսիկացիները քաղաք խտթէ, զիրենք ջարդել տայ. բայց երբ որ Սպարապետին զօրաւոր բանակով մօտիկնալը լսեց, վախցաւ ու վատութեամբ Մեքսիկոյ փակելով՝ քաղաքն ու իր հպատակները յաղթողին ձեռքը թողուց:

Գորդէզ քաղաք մանելէն քիչ մը ետքը՝ շատ մը աղնուականներ իրեն եկան աղաչեցին որ իր բանակին մէջ մտնեն. ասոնց առաջնորդ եղած էր աշխոյժ ու քաջ երիտասարդ մը, որն որ սպանուած ցեղապետին որդին էր: Գորդէզ աս դէպքն իր օգտին գործածել ուզելով՝ փակնող ցեղապետին տեղ՝

ան երիտասարդը դնել ուզեց. բոլոր քաղաքացիք ալ իրենց օրինաւոր ցեղապետին որդւոյն ընտրութեան վրայ շատ ուրախացան, որով թէ՛ ժողովուրդն ու թէ՛ ցեղապետը Սպանիացւոյ հետ սիրով կապուեցան: Հայր Օլմետոն աս երիտասարդ ցեղապետին հասուն միտքն ու սուր գատողութիւնը տեսնելով՝ զանիկա քրիստոնէական կրօնի դարձնելու շատ յոյս ունեցաւ. յաճախ անդամ հետը խօսակցելով՝ քիչ օրուան մէջ համոզեց ու մկրտուելու պատրաստեց, որուն արարողութիւնը մեծ հանդիսիւ կատարուեցաւ: Գորդէզ անոր կնքահայրն եղաւ. իշխանն ալ իր ուզելովը Փեռնանդ կոչուեցաւ: Ասով աւելի եւս Սպանիացւոյ հետ կապուելով՝ խօսք տուաւ որ Մեքսիկոյի վրայ ըլլալու յարձակման բոլոր զօրութեամբ օգնէ. իրօք ալ խոստումը ճշդիւ կատարեց:

Սպանիացւոյ նաւերը լճին մէջ դիւրաւ իջեցրնելու համար՝ Գեղեզդոյի նոր ցեղապետը շատ գործավար որոշեց, որ լճին նոյն կողմն աւելի լայնցնեն ու խորունկցնեն: Բայց Իզդագալաբայի բնակիչքն իրենց ծառակուրներովը շատ անդամ կու գային ասոնց շինածը կ'արեկին ու զիրենք անհանդիստ կ'ընէին: Աս տեսնելով՝ Գորդէզ միտքը դրաւ որ երթայ անոնց քաղքին տիրէ. եւ անմիջապէս երեքհարիւր Սպանիացի ու տասը հազար Գլասգալացի հետն առած ճամբայ ելաւ: Բայց նոյն քաղքին մօտիկցած ատենին՝ ութը հազարով բանակ մը տեսան, որ քաղաքը պաշտպանելու համար իրենց դիմացն ելաւ: Երկու կողմանէ ալ քաջութեամբ զարնուեցան. սակայն քաղքըցիք Սպանիացւոյ եւ անոնց դաշնակցաց յարձակման դէմ չկրնալով դնել, դէպ ի քաղաք քաշուեցան ու դռներն ալ բաց թողուցին: Գորդէզ մեծ զուշութեամբ ներս մտաւ, մինչեւ հրապարակը դնաց ու իր զօրքերը նոյն կողման աներուն մէջ բաժնեց, որոնցմէ քաղքըցիք քաշուած

էին: Բայց մուծը կոխելու ատեն՝ տեսան որ ջրանցք-ներուն թմբերը վերցուած էին եւ ջուրն ամէն կողմանէ սաստկութեամբ քաղաքը կ'ողողէր, այնպէս որ արդէն քաղքին ցած կողմերը ջրի տակ թաշուրած էին: Սպարապետն աս մեծ վտանգը տեսնելով՝ հրամայեց որ շուտ մը զօքքն ետ քաշուի. քաղքէն դուրս ելելու ատեն՝ զօքքերը մինչեւ ծնկաւրին ջրին մէջէն կը քայէին: Ետ քաշուելէն ետքը՝ զիշերն անցընելու համար բարձր տեղ մ'եղան, բանակ դրին: Առտուննց կանուխ բանակը դէպ ի Գեղեւզոյ ճամբայ ելաւ, բայց քիչ մը յառաջ երթանուն պէս՝ անհամար բազմութիւն մը տեսան, որոնք կատաղութեամբ վրանին կը վազէին: Սպանիացիք ալ կեցան, ճակատները կարգի դրին ու պատերազմելու սկսան. ձիաւորներն անանկ սաստկութեամբ յարձակեցան՝ որ անմիջապէս բոլոր թշնամիները վաճառեցին, շատ ալ մարդ ջարդեցին: Գորդէզ իրիկուն չեղած Գեղեւզոյ դառնալ ուզելով՝ թշնամեաց ետեւէն չինկաւ. բայց անոնք նորէն կարգի մտնելով՝ Սպանիացիները հալածելու սկսան: Այսպէսով հարկ եղաւ դրեթէ բոլոր ճամբան պատերազմել: Թշնամիները Սպանիացեոյ զլխաւոր բանակին շատ մօտիկնալու չհամարձակելով՝ Գեղեւզոյի մօտերէն ետ դարձան: Բոլոր աս պատերազմներուն մէջ թշնամիք քանի մը հազար հոգի կորսնցուցին. իսկ Սպանիացիք միայն երկու Գլասդալայի ու մէկ ձի կորսնցուցին:

Գեղեւզոյ դառնալէն քիչ մը ետքը զանազան տեղերէն Գորդէզին պատգամաւորութիւնք եկան, որոնք Մեքսիկացեոյ դէմ իրեն պաշտպանութիւնը կը խնդրէին. ամէն ալ սիրով ընդունեցաւ եւ իրենց դաշնակից ըլլալու առաջարկութեան հաւանեցաւ: Գալոյց ու Գլասմամալոյ քաղաքներն ալ իրենց շատ հարկաւոր էին, որովհետեւ Գեղեւզոյի ու Գլասդալայի մէջտեղը կ'իյնային. բայց Մեքսիկացիք նոյն

քաղաքները բռնած ըլլալով՝ Սանտովալ դնաց, շուտ մը քաղաքներն առաւ ու Մեքսիկացիները դուրս վաճառեց: Քաղքըցիք Վուադիմոնիին լծէն ազատելուն վրայ ուրականալով՝ Սպանիացեոյ հետ դաշնակից եղան: Ասանկով Գեղեւզոյէն մինչեւ Վերա-Գրուզ եղած ճամբան Սպանիացեոյ բաց էր, որն որ պաշարման ժամանակը շատ օգտակար կրնար ըլլալ:

Գլասդալայի մէջ նաւերու փայտերն ու ամէն կազմածները պատրաստ ըլլալով՝ դժուարութիւնը զանոնք Գեղեւզոյ փոխադրելուն վրայ կը մնար: Աս դժուարին ու ծանր դորձքն ալ Սանտովալին յանձնուեցաւ, որն որ երկու հարիւր ոտանաւոր զօքքով, տասնուվեց ձիաւորով ու երկու թնդանօթով ճամբայ ելաւ: Երթալու ատեն՝ Զուրդեբեզ քաղքին բնակիչներէն վրէժ պիտ'որ առնէին, որոնք Վերա-Գրուզէն Ալվարատոյին օգնութեան գացող քառասուն Սպանիացիներն ու երեքհարիւր Գլասդալայցիները սպաննած էին: Երբ որ Սանտովալ քաղքին մօտեցաւ, տեղացիք թող տուին փախան. Սպանիացիք ետեւնէն ինկան ու շատերը գերի բռնեցին: Քաղքին մէջ առջեւնին սոսկալի տեսարան մը բացուեցաւ, որով իրենց վրէժխնդրութեան հոգին աւելի եւս գրգռեցաւ. սաճարին պատերն ու կուռքերը դեռ զոհերու արիւնով ներկած էր, երկու մարդու գլուխ իբրեւ յողթութեան նշան՝ չորս ձիու զլխու մէջտեղը մաղերնէն կախուած էր: Տան մը մէջ ամխով աս խօսքերը գրուած գտան. Յովհաննէս Զուրդէ եւ իր թշուառ ընկերները հոս փակուեցան: Սանտովալ ասանք տեսնելով՝ սաստիկ վրէժխնդրութիւն մ'ընելու պատրաստուած էր. բայց բռնուած գերիները Սպանիացեոյ կատաղութենէն վախճալով ու կարծելով՝ որ զիրենք պիտի զոհեն, իրեն ոտքն ինկան եւ այնչափ խեղճ թափեցին ու լացին, որ սիրտը չդիմանալով թողութիւն տուաւ, աս պայմանով որ ան-

կից ետքը հաւատարիմ ծառայութեամբ՝ գործած յանդանքնին քաւեն:

Սանտովալ ասկից Դլասդալա գնաց, ուր որ՝ ինչպէս ըսինք՝ նաւերուն նիւթերը պատրաստուած էին: Դլասդալացիք 15,000 հոգւով բանակ մը կազմած էին, որ մէկտեղ Գեղեւզոյ երթան: Սանտովալ երեք հազար բեռնակիր առաւ, որոնք նաւերուն բոլոր կազմածները, այս ինքն՝ գերանները, տախտակները, երկաթները, պարանները, սուադաստներն եւ ուրիշ նիւթերը կոնակնին առած՝ 15 միլն տեղ պիտի տանէին: Աս դարմանալի չուն շատ վարպետութեամբ ու յառաջատեսութեամբ կարգի դրուեցաւ: Բեռնակիրները բանակին կենդրոնը դրուեցան, առջեւէն Դլասդալացւոց գունդ մը կ'երթար, նոյնպէս ետեւի կողմանէ ու քովերէն ալ Դլասդալացւոց բազմաթիւ զնդերը պաշարած էին: Սպանիացիք ալ ամէն մէկ զնդին համեմատութեամբ դաս դաս բաժնուած ու անոնց զնդին մէջ մտած էին: Այսպիսի շատուոր ու բեռնաւորեալ բանակ մը՝ ի հարկէ մեծ դժուարութեամբ ու կամաց կը շարժէր, բայց կարգաւորեալ յառաջ կ'երթար, մանաւանդ անտառուտ ու լեռնային տեղերը շատ դժուարութիւն քաշելով: Մեքսիկացիք ճամբուն վրայ եղած բարձր տեղերէն երբեմն կ'երեւային. բայց տեսնելով որ թշնամին միշտ պատրաստութեամբ կը յառաջանայ, ամենեւին յարձակում չըրին: Գեղեւզոյ մօտիկեցած ատեննին՝ Դլասդալացւոց զօրապետին աղաչելով Սանտովալ բանակը կեցընել տուաւ, որպէս զի զօրաց պաշտօնակալները զարդարուելու ժամանակ ունենան: Գորդէզ Գեղեւզոյի ցեղապետն եւ ուրիշ մեծերը հետն առած՝ քաղքէն դուրս ելաւ եւ զինքն ընդունելու գնաց. մեծ սիրով մեծերուն հետ պաշտուէլէն ետեւ՝ ամէնքը մէկտեղ յաղթանակով եւ ուրախութեան աղաղակներով ներս մտան:

Մարդին Լորէզ հիւսանց դիւտօրն, որուն յանձնուած էր նաւերուն շինութիւնը, Գորդէզին յայտնեց թէ հաղիւ քսան օրուան մէջ կրնայ նաւերը ջուր իջեցընել: Նոյն միջոցին Սպարապետը զանազան մտաւոր քաղաքներու վրայ արշաւեց, որոնք Վուադիմոնիին հաւատարիմ մնացած էին. նախ Նալչուդացիները պատժել ուզեց, որպէս զի ուրիշներուն ալ օրինակ մ'ըլլայ. վասն զի ասոնք՝ խաղաղութիւն առաջարկելու համար խրկուած մարդիկը չարաչար վիրաւորած ու չարչարած էին: Պատարագին ներկայ դառնուէլէն ետքը՝ զԱլվարադոյ եւ զՕրիւտ մէկտեղ առած՝ ճամբայ ելաւ. հետը 250 սպանիացի, քսան ձիաւոր ու 15,000 դլասդալացի ունէր, 5000 ալ ուրիշ դաշնակիցներէն: Քիչ մը յառաջ երթալուն պէս՝ Մեքսիկացւոց բանակը տեսան, որոնք կ'երեւար թէ դաշտի վրայ պատերազմելու միտք ունէին. բայց հաղիւ թէ Սպանիացիք առջի հարուածն ըրին ու ձիերը յարձակեցան, բոլոր բանակը ցրուեցաւ, ոմանք լեռները փախան, ոմանք ալ քաղաքն ապաւինեցան: Քաղքին վրայ յարձակին երկրորդ օրուան թուրացին: Երբ որ առտու եղաւ, տեսան որ քաղքին տիրելը կարծածնուն չափ դիւրին չէ. քաղաքը ըին մէջ շինուած ըլլալով՝ միայն թմբով կամ կամրջով մը յամաքին հետ կապած էր. թմբին մէկ մասն ալ կարծանած ու ջրին յատակը խորունկ փորած էին, այնպէս որ միայն լողալով կրնար դիմաց անցնուիլ: Մեքսիկացիք ալ թմբին մէկալ կողմը կեցած էին, որ անցքը պաշտպանեն: Գորդէզ աս խորունկ տեղը լեցընելու մտածած ժամանակը՝ դաշնակից զօրքերէն մէկն եկաւ ըսաւ որ քիչ մը անդին աւելի դիւրաւ կ'անցնուի: Սպարապետը դէպ ի հոն գնաց ու ջուրը փորձել տալէն ետքը՝ հրամայեց որ վաթուռն հոգւոյ չափ դիմաց անցնին ու եղբրը բռնեն: Մեքսիկացիք ասոնց շարժումը տեսնելով՝ դէպ ի հոն

ժողովեցան. եւ թէպէտ շատ մարդ վիրաւորեցին, բայց անոնց անցքը չկրցան արգելել: Սպանիացիք անդիլի եղբրքը հասնելուն պէս՝ քաղքըցիք ծառաւորներու մէջ մտան ու քաղաքը արտորոնք թող տուին իսլաման. այնպէս որ Գորդէզ առանց արգելքի ներս մտաւ: Քաղաքն աղէկ մը թալլելէն ու զլխաւոր շէնքերն այրելէն ետքը՝ արշաւանքը շարունակեց ու քանի մ'օրէն Գազուպայի մօտիկցաւ:

Աս քաղաքն իր յարմար դիրքովը Մեքսիկոյ մօտեկու դուռ կրնար սեպուիլ. անոր համար նոյն քաղքին տիրելը շատ հարկաւոր էր: Գազուպա չհասած՝ զխմայնին բազմաթիւ բանակ մ'եղաւ, որն որ ուժգնութեամբ Սպանիացւոց վրայ յարձակեցաւ: Բայց անոնց ղէնքերուն սաստիկութեան չկրնալով՝ դէմ դնել՝ ցրուեցաւ: Երկրորդ օրը նորէն յարձակեցան ու չարաչար յաղթուելով՝ դէպ ի քաղաք շրջուեցան: Սպանիացիք ալ ետեւնէն խնայով՝ քաղքին ճամբաներուն մէջ յառաջ դացին: Գորդէզ քիչ մը ժամանակ ալ փողոցներու մէջ պատերազմելէն ետքը, քաղքին մէկ մասը վրէժխնդրութեամբ համար զինուորաց տւարել տուաւ ու քանի մը տուն ալ այրելէն ետեւ՝ դուրս քաշուեցաւ եւ իր առջի տեղը բռնեց կեցաւ:

Գորդէզ հինգ օր Գազուպային զխմացը մնաց ամէն օր թշնամիք իրենց վրայ կը յարձակէին ու ետ կը քշուէին: Սպարապետը տեսնելով որ սասան յարձակումներով Մեքսիկացիք բաւական տկարացան միտքը դրաւ որ ինք ալ յարձակում մ'ընէ. յարձակելու համար յառաջ երթալու ժամանակ՝ անդիլի թշնամեաց զօրաւոր բանակ մ'երեւցաւ: Գորդէզ քաղաքը զարնելէն յառաջ՝ օգնութեան եկող զօրքին հետ պատերազմիլ ուղեց. Մեքսիկացիք թմբկով քիչ մը յառաջ եկան, եւ անանկ կեղծելով Սպանիացւոց յարձակման չկրցան զխմանալ՝ ետ ե

քաշուեցան ու ցրուեցան, որպէս զի Սպանիացիները թմբին վրայէն յառաջ դան: Աս հնարքնին յաջողեցաւ. Գորդէզ անոնց ետ քաշուելէն խաբուելով՝ սկսաւ հաւածել, բայց երբ որ բոլոր Սպանիացիք թմբին երկայնութեամբ տարածուած էին, Մեքսիկացիք մէկէն կարդի մասն եւ սաստիկ զօրութեամբ վրանին յարձակեցան: Նոյն միջոցին անհամար բազմութեամբ ծառաւորներ ալ Մեքսիկոյէն դուրս ելան ու թմբին երկու կողմանէ վրանին յարձակեցան: Ասանկով Սպանիացիք երեք դիէն պաշարուելով՝ ետ դառնալու ստիպուեցան: Թումբը նեղ եւ երկայն ըլլալով՝ շարժելու տեղ չունէին. ուստի աս վտանգաւոր դիրքէն ազատելու համար մեծ քաջութեամբ թշնամեոյն դէմ զիրենք պաշտպանելու ստիպուած էին: Սպարապետը սուրը ձեռքն՝ ամենէն վտանգաւոր տեղերը պաշտպանելու կ'երթար եւ իր հրամաններովը կրցաւ զինուորներն ազատել ու նորէն հաստատուն երկրի վրայ հասցընել: Թէպէտ ինք ալ քիչ մը զօրք կորսնցուց, բայց թշնամեաց կորուստը շատ սաստիկ եղաւ: Գորդէզ տեսնելով որ Գազուպային առնուիլը երկայն պիտ'որ տեսէ, Գեղեւզոյ դարձաւ: Հոն հասածին պէս՝ լքին վրայ եղող քանի մը պղտիկ քաղաքներէն դեսպանութիւն ընդունեցաւ, որոնք իրեն դաշնակից ըլլալու եւ զօրքով օգնելու խօսք տուին:

Գորդէզին աս վերջին արշաւանաց ատենը՝ Վերա-Գրուզ չորս նաւ եկած էին, երկու հարիւր զինուորով, ութսուն ձիով, երկու կտոր մեծ թնդանօթով ու առատ զէնքով եւ պաշարով: Աս մեծ օգնութիւնը՝ մանաւանդ իրենց դառնութեամբ պարագաներուն մէջ՝ զինուորաց յոյսն եւ ուրախութիւնն աւելցուց. ամէնքը մէկ բերան կ'աղաչէին որ պաշարումն սկսին: Բայց Գորդէզ՝ աս վտանգաւոր ու աշխատալի պաշարումը չսկսած՝ հաշտութեան փորձ

մ'ալ ընել ուզեց. Գուցէ, կ'ըսէր, թշնամին շատ անգամ յաղթուած ու Սպանիացւոց զօրութեան փորձն առած ըլլալով՝ դաշինք մը հաստատելու հաւանի: Չէր ուզեր որ մայրաքաղաքն ամբողջ կործանելու ստիպուի, հապա կը բաղձար որ եթէ կարելի է՝ առանց պատերազմի ան փառաւոր քաղքին տիրէ: Բայց Կուսակազմին իր առաջարկութիւնները մերժելով՝ հարկ եղաւ որ զէնքի զօրութեամբ քաղաքը նուաճելու ջանայ:

Նաեւ զէնքի բոլորովին լմնացուցած ըլլալով՝ Գորդէզ նորէն իր արշաւանքներուն սկսաւ ու լծին քովերն եղող ուրիշ քաղաքներուն վրայ քալեց. քանի մը տեղ պատերազմներ ընելէն ետքը՝ Գուսհուսհուսգ հարուստ ու մարդաշատ քաղքին վրայ զնաց, որուն դիրքը շատ ամուր էր: Մէկ կողմանէ սեպացեալ լեռներով պատած էր, մէկալ կողմանէ ալ լայն ջրանցք մ'ունէր, որուն կամուրջները քահուած ըլլալով՝ յարձակումը շատ կը դժուարոյնէր: Ջուրն անցնելու համար ծառերէ շինուած կամուրջներ զնել տուաւ ու ջրքն անցուց, թշնամիները զարկաւ ու լեռները ցրուց: Անկից ելաւ Խոշիմիլզոյ զնաց: Հոն դիմացը մեծ բանակ մ'եղաւ, որն որ Սպանիացւոց զօրաւոր յարձակման դէմ չկրնալով զնել, դէպ ի քաղաք քաշուեցաւ: Փակեղները ճամբաներու մէջ շինուած պատնէշներու ետեւ քաշուեցան եւ պատերազմելու սկսան: Գորդէզ զօրքերուն հրաման տուաւ որ պատնէշները փլուցնեն. ինքն ալ պատերազմին ամենէն աւելի սաստկացած տեղը նետուեցաւ ու առիւծաբար կը պատերազմէր, որով շուտ մը ամեն կողմանէ թշնամիներէն պաշարուեցաւ: Աս վտանգաւոր միջոցին բոլոր ուժը թափելով՝ կը պատերազմէր ու թշնամեաց դէմ կը զներ. բայց ձին սաստիկ յոգնելով՝ զէնքն յետին վտանգի մէջ ձգեց: Մօտ եղող Մեքսիկացիք անմիջապէս

վրան հասան պաշարեցին. Գորդէզ սաստիկ ճնշուէն՝ զէնքերը չկրնալով դործածել, յաղթուելու եւ անոնց ձեռքն կնիալու վրայ էր. մէյ մ'ալ անդին Գրիստափոր Օլէա անունով քաջ զինուորն անոր վտանգը տեսնելով՝ իր քովը պատերազմող քանի մը Գլաուալացիները հետն առած՝ օգնութեան հաւաք եւ իր ձեռքով Գորդէզին հետ աւելի մօտանց ու սաստիկ պատերազմողներէն հինգ վեց հօգի զարկաւ մեղուց. այնպէսով կրցաւ իր զօրապետն ալ զատել: Գորդէզ աս մեծ վտանգէն երկու թեթեւ վեքերով ազատեցաւ. իսկ Օլէա երեք վտանգաւոր վեքեր ընդունեցաւ, որոնց սպիներն իրեն բրած աս քաջութեան պատուաւոր վկայութիւն մ'եղան:

Աս կռուոյն ժամանակը՝ դուրսը դաշտին վրայ եղող ջրքերն ալ պարսպ կեցած չէին: Մեքսիկալ ջիք քաղքին օգնութեան հասնիլ ուզելով՝ դժուարամտոյց տեղ մը 10,000 զօրք ցամաք հանեցին. բայց Օլէա, Ալվարատոյ ու Գապիա իրենց զնդերով վրանին՝ այնպէս սաստիկ յարձակում ըրին, որ վերջապէս Մեքսիկացիները շատ մարդ կորսնցընելէն ետեւ՝ նորէն նաւերնին դառնալու ստիպուեցան. թէպէտ Սպանիացւոց աւ երեք հրամանատարները նոյնպէս Սպանիացի ու Գլաուալացի զօրքերէն շատերն ալ վիրաւորեցան: Աս յաղթութիւններով Սպանիացիք քաղքին ցամաք երկրին վրայ շինուած մասին տիրեցին:

Գորդէզ Խոշիմիլզոյ չորս օր մնաց. բայց զինուորները միշտ զէնքերնին ձեռուրնին կը կենային, որովհետեւ Մեքսիկոյ մօտ ըլլալով՝ թշնամիք շաբունակ վրանին կը յարձակէին: Սպանիացիք թէպէտ միշտ զերենք վաճնուեցին, բայց շատ անգամ ալ մեծ դժուարութիւններ քաշեցին: Յարձակման մը մօտ՝ ըլլալով՝ թշնամիներէն զերի բռնուեցան,

որոնք ձեռուրնին ոտուրնին կարեցին ու յաղթա-
նակով առին տարին: Կուսակիմն՝ իր տերութեան
ամէն քաղաքներուն մէջ զանաւոր պտըտցընել տուաւ:
Գորդէզ աս լսելով՝ սկսաւ մտածել որ իր վիճակն
ինչ պիտի ըլլար՝ եթէ ասանկ կատաղի մարդիկնե-
րուն ձեռքն ինկած ըլլար. այսու ամենայնիւ նորէն
առիթ մը պատահած ատեն՝ աս մտածմունքներն
իր բնութեան սաստկութիւնը չէին կրնար արգելել:
Իր զօրացը սիրտ տալու համար՝ միշտ ամենէն վտան-
գաւոր տեղերն ինք անձամբ օգնութեան կ'ուզէր
հասնիլ: Վերջապէս ալ ուղեց Գեղեւզոյ դառնալ,
որպէս զի վերաւորուածները դարմանուին: Ճամբան
միշտ թշնամիները զերնէք անհանգիստ կ'ընէին.
բայց առանց նշանաւոր դէպքի մը կրցան Գեղեւզոյ
հասնիլ: Բոլոր աս արշաւանքին վրայ Գորդէզ շատ
զոհ եղաւ, թէպէտեւ տասնի չափ Սպանիացի զի-
նուոր ալ կորսընցուց:

Իւ.

Գորդէզին դէմ դառնանք ինչ: — Նախքան զայն խօսի-
լէ: — Պաշարուիլ ինչ պիտի:

Վանի կ'երթար Մեքսիկոյի տերութեան կործա-
նումը կը մօտիկնար. Գորդէզ իր արշաւանքներովն
ետեւէ ետեւ չորս կողմի քաղաքներուն կը տիրէր,
այնպէս որ վերջին ատենները դռնթէ միայն մայրա-
քաղաքը տեղացոյ իշխանութիւն տակ մնացած էր:
Աս կերպով Սպարապետին գիտաւորութիւնները բո-
լորովին գլուխ ելելու վրայ եղած ատեն՝ մէյ մ'ալ
բիշ մնաց որ օտարախելի եւ անանկալ դաւաճա-
նութեամբ մը ամէն բան տակն ու վրայ պիտ'որ ըլ-
լար: Նարմալեղին զօրքերն երբեք Գորդէզին հին զի-
նուորներուն պէս հաւատարիմ ու իրեն հետ որտանց
միացած չէին, ոչ նոյն եռանդը եւ ոչ նոյն ջանքը

կը ցուցնէին. ամէն անգամ որ մեծ քաջաւորու-
թիւն ցուցնելու դժուարութիւն մը կը պատահէր,
սրտերնին կը թոյլնար ու կը վհատէին: Ստոյգ է որ
Գորդէզին ամենէն հին ընկերներն ու իրեն ամենէն
աւելի հաւատարիմ եղողներն ալ Մեքսիկոյի պէս
ամուր ու դժուարին դիրք ունեցող եւ բազմաթիւ
զօրքով ամրացած քաղքի մը տիրելու դժուարու-
թիւններն ու վտանգները մտածելով՝ կը վարհու-
րէին: Ասոր վրայ ոմանք սկսան Սպարապետին կար-
գադրութեանց մէջ պակսութիւններ գտնել. կամաց
կամաց տրտունջը շատցաւ, մինչեւ ոմանք յանդգ-
նեցան ըսել թէ Մեր աղատութեան միջոց մը մտա-
ծելու ենք, ինչու որ մեր ապահովութիւնը Գորդէ-
զին ամենեւին հոգը չէ: Անտոն Վիլեֆանտա յան-
դուգն ու խռովարար զինուորը, որն որ Վելասկուէ-
զին կողմնակիցներէն էր, աս տրտնջման հոգիներն
աւելի կը զրգուէր. իր բնական տունը դաւակննե-
րուն խորհրդի տեղն եղած էր: Անոնք խորհրդեան
մէջ որոշեցին որ Գորդէզին միտքը դրածները խա-
փանելու համար՝ զինքը մեռցնեն եւ տեղն ուրիշ
զօրապետ ընտրեն, այնու դաշամբ որ Մեքսիկոյի աի-
րելու այլանդակ խորհուրդը մէկգի թողու եւ հասա-
րակաց ապահովութիւնը հոգալու ազդու միջոցներ
բանեցնէ: Գաւակնցներն աս խորհուրդը դալանի
պահելու երդմամբ՝ ընկերակցութեան թղթի մը ստա-
րագրած էին. սպաննուելու պաշտօնակալներն ու ա-
նոնց տեղն անցնելիքներն ալ բոլոր նշանակուած
էին: Գործադրութեան օրն ալ որոշուած էր, բայց
Գորդէզին հին զինուորներէն մէկը՝ որն որ դաւաճան-
ներէն խաբուած ու անոնց հետ միացած էր, Սպա-
րապետին վրայ սիրտը ցաւելով եւ ասանկ մեծ ե-
ղեւնագործութեան մասնակից ըլլալուն վրայ խիղճը
շարժելով՝ առջի իրիկունը գաղտուկ զնաց դաւակնու-
թիւնը տեղն ի տեղը անոր խմացուց:

Գորդէզ թէպէտ աս լըոյն վրայ շատ այլայլեցաւ, բայց առանց ժամանակ կորսնցընելու իր ընելիքն սրոյնց. շուտ մը իրեն հաւատարիմ պաշտօնականներէն քանի մը հոգի հեան առած՝ Վիլեֆանային տունը գնաց: Յանցաւորն աս անակնկալ պցեկութենէն շփոթելով ու այլայլելով՝ առանց երկայն հարցափորձի իր յանցանքը խոստովանելու ստիպուեցաւ: Պաշտօնականները մասնիչը բռնելու կապելու տտեննին՝ Գորդէզ անոր ծոցէն դաւակցութեան ստորագրութեան թուղթը հանեց ու կարդաց, եւ մէջը՝ ամենեւին չյուսացած քանի մը պաշտօնականներու անուններ ալ գտաւ, որոնց անհաւատարմութեան վրայ շատ ցաւեցաւ: Բայց այսպիսի պարագայից մէջ խօսիւ քննութիւն ընելն ու խորունկ փնտռելը՝ անխոհեմութիւն եւ վնասակար համարելով՝ միայն Վիլեֆանեան պատժելը հերկը սեպեց: Յանցանքն յայտնի ըլլալուն՝ դատաստանն ալ կարճ եղաւ. շուտ մը մահաւան դատաւարաւորութիւնը երկրորդ օրը կախուեցաւ: Գորդէզ ասոր վրայ իր դօրքը ժողվեց եւ եղած յանցանքն ու պատիժն անոնց ծանուցանելով՝ ըստ թէ Աս դաւակցութեան մանր պարագաներն ու անգամ եղողները չկրցայ իմանալ, որովհետեւ Վիլեֆանեան բռնուելու տտեն՝ թուղթ մը պատուեց ու կտորուանքը կընց եւ ամենեւին բան մը չյայտնեց: Աս կերպով դաւակիցներուն ժիրար հանդարտեցուց, որոնք իրենց ալ ստորագրած ըլլան իմացուելէն կը վախնային: Բայց աս պատահարը Գորդէզին օգտակար եղաւ, որովհետեւ բուն իրեն թշնամի եղողները ծանցցաւ, որով անոնց ընթացքին ու վարմունքներուն աւելի աղէկ մտադրութիւն կրնար ընել. մէկալ կողմանէ դաւակիցներն ալ ապահովուելով որ Սպարապեան իրենց յանցաւորութիւնն իմացած չէ, աւելի եւս եռանդով ծառայելու կը ջանային, որ վրանին կասկած չտան:

Քանի մ'օր ետքը՝ Գորդէզ իր հաստատութիւնը ցուցնելու ուրիշ առիթ մ'ալ ունեցաւ: Դրաս դաւաճուց զօրապետը մէկէն ի մէկ միտքը փոխելով՝ իր քանի մը զնդերովն ետ քաշուիլ ուղեց: Սպարապետը քաղցրութեամբ անոր միտքը փոխելու եւ իրեն հնազանդեցընելու ամէն միջոցներն ի դօրժ գնելէն ետեւ՝ երբ որ տեսաւ որ օգուտ չ'ընեն, հրաման տուաւ որ զանիկա բռնեն կամ մեղքընեն: Դրասդաւաքին մինչեւ վերջին շունչն ինք զինքը քաջութեամբ պաշտպանեց: Բայց իր զինուորներէն աղէկ պաշտպանութիւն չգտնելով՝ սպանուեցաւ: Գլխաւորնին մեռնելէն ետքը՝ ապստամբած զնդերը շուտով նորէն Գորդէզին հնազանդեցան:

Աս ներքին խռովութեանց տտեն՝ Լոբէզ նաւակները լմնցուց: Գաշնակիցք ալ երկու ամիսէն աւելի էր որ Գեղեւզոյին առջեւէն մեծ լիճը վազող վտակի մը յատակը կը փորէին ու երկայն ջրանցք մը կը ձեւացընէին. աս դժուար աշխատութիւնն ալ լմնցած ըլլալով՝ նաւակները ջուր իջեցուցին: Ասոր հանդիսութիւնը փառաւորութեամբ Ապրիլի 28ին կատարուեցաւ. Սպանիացիք ու գաշնակիցք ջրանցքին եղբրքը շարուած՝ հանդիսատես կ'ըլային: Հայր Օլմետոն պատարագ մատոյց, Գորդէզ ու իր զօրքն հաղորդուեցան: Ետքէն նաւերն օրհնեցին ու դէպ ի լիճը յառաջ տարին: Երբ որ նաւերն առադատունին բացին, թնդանօթներու ձայնով աս յաջողութիւնը բարեւեցին. ուրախութեան ձայներն օդը սկսան թնդացընել: Հայր Օլմետոն եւ բոլոր Սպանիացիք ալ մէկտեղ Զփէզ Աստուած երգն երգեցին, որով Աստուծոյ՝ մինչեւ նոյն տտեն Սպանիացիները պաշտպանելուն եւ յաջողութեամբ նոյն օրուան հասցընելուն շնորհակալ եղան:

Գորդէզ ընդհանուր զօրահանդէս մ'ըրաւ: Ութհարիւր քսան ու վեց ստանաւոր, ութսուն ու

վեց ձիաւոր, երեք հաս պաշարման թնդանօթ ու տասնուհինգ կոտր թեթեւ թնդանօթ ունէր. հազար լիտրի չափ վառօդ կար, նոյնպէս ալ առատ գնդակ: Գաշնակցաց բանակն ալ բաղմաթիւ էր. Տիաղ պատմագրին խօսքին նայելով՝ 24,000 հոգի էին. իսկ Գորդէզ նոյն գաշնակցաց թիւն արասաբոյ կարգի կ'աւելցնէ, մինչեւ 150,000 հոգի: Թշնամեաց կողմանէ միայն Մեքսիկոյի մէջ, ուր որ դրեթէ բուր իրենց ուժը ժողլած էին, պատմիչները 200,000 զօրք կը գնեն:

Սպարապետը որոշեց որ պաշարումն երեք դիէն սկսի. արեւելքէն՝ Գեղեւզոյի կողմանէ, արեւմուքէն՝ Գաղուպայի դիմացէն, ու հարաւէն՝ Գոյոգանի դիմացէն: Առջի տեղոյն յարձակումը Սանտովային յանձնուած էր, երկրորդինը՝ Ալվարատոյին, իսկ երրորդինը՝ Քրիստոփալ տէ Օլեաին: Սպանիացի զօրքն առ երեք գլխաւոր գնդերուն հաւասար թուով բաժնուած էր. նոյնպէս գաշնակիցներն ալ երեքի բաժնուած էին. ամէն մէկ գնդին ալ երկ'երկու թնդանօթ արուած էր: Նաւակներու հրամանատարութիւնը Գորդէզ իրեն առաւ, որովհետեւ ամենէն վտանգաւոր ու ծանրակշիւ գործողութիւնը նոյն նաւակներով պիտ'որ ըլլար. ամէն մէկ նաւ մէյմէկ թնդանօթ ունէր, քսանուհինգ ալ սպանիացի զօրք:

Մայիսի 10ին Ալվարատոյ եւ Օլեա Գաղուպայի կողմը յառաջ դացին. մտքերնին՝ անկից դէպ ի Մեքսիկոյ վաղող ջրանցքը քակել եւ քաղքին ջուրը կարել էր: Եւ թէպէտ Մեքսիկացիք սաստիկ դէմ կը դնէին, բայց Սպանիացիք գործքերնին քաջութեամբ յառաջ տարին եւ յաջողութեամբ ջրանցքը քակեցին: Աս յաջողութենէն քաջալերուելով՝ Ալվարատոյ եւ Օլեա աւելի յառաջ երթալ ու Գաղուպայի թմբին վրայի առջի կամրջին ալ տիրել ուղեցին: Նոյն տեղոյն մօտիկնալուն պէս՝ թշնա-

մեաց ահագին բաղմաթիւն մը ղերենք դիմաւորեց. լինն վրայ ալ շուտ մը ծառակուրներով լցուեցաւ: Ամենէն աւելի Սպանիացիներն աշխատողնորը ծառակուրներու մէջէն նետուած նետերն էին. ինչու որ Մեքսիկացիք փայտէ պատասպարաններու ետեւ աւարացած ըլլալով՝ թշնամեաց զէնքերէն ապահովուած էին: Ալվարատոյ եւ Օլեա յարձակումն յառաջ տանելով պարապ տեղ վտանգի մէջ կ'ընալ չուղեցին. կարգերնին առանց աւերելու եւ միայն ղերենք պաշտպանելը բաւական սեպելով՝ կտմաց կամաց ետ քաշուեցան: Ալվարատոյ Գաղուպայի դիմացը կեցաւ, իսկ Օլեա դէպ ի Գոյոգան գնաց: Վերջապէս Սպարապետին հրամանով Մայիսի 30ին պաշարման բուն գործողութիւնն սկսաւ:

Ի Ի .

Միւսիկոյի պաշարման պատմութիւնը: — Սպանիացի յարձակումը
ընդհատուեալ է:

Գորդէզ իր նաւակներովն ու բոլոր զօրութեամբը սկսաւ Մեքսիկոյի մօտերն եղած կղզւոյ մը վրայ յարձակիլ, ուր որ բնակչաց շատերն ապաւինած էին: Թշնամիք ասոնց շարժումներն ու դիտաւորութիւնը տեսնելուն պէս՝ բոլոր իրենց նաւական զօրութիւնը հոն ժողվեցին ու անհամար ծառակուրներով աներկիւզութեամբ վրանին յարձակեցան: Սպարապետն իր նաւերը լուսնածէւ շարեց, որպէս զի աւելի լայն ճակատ մը կազմուի եւ աւելի ղիւրութեամբ պատերազմին: Յառաջ ամենեւին հով չըլլալով՝ շարունակ թիավարելու ստիպուած էին, աւտոր համար ալ կամաց կը շարժէին. բայց ծառակուրներուն մօտիկցած ատեննին՝ մէկէն յաջող հով մ'ըլլելով՝ անմիջապէս առաջասաները բացին, եւ ուժգնութեամբ մը տկար թշնամիներնուն վրայ նե-

տուելով՝ ծառակուրներուն շատերն ընկղմեցին. մէկ մասն ալ թնդանօթներն ապականեցին ու խորտակեցին, որով միացածները մինչեւ Մեքսիկոյ փախչելու ստիպուեցան:

(Ո)րտ Գորդէզի բարձր տաճարէն պատերազմին աս յաջող կատարածը տեսնելուն պէս՝ զօրքն առած թմբերուն վրայէն յառաջ դնաց, որպէս զի քանի մը խրամատներու տիրելով՝ Մեքսիկացւոց յաղթութիւնն ու ջարդութիւնն օգնէ: Նոյն միջոցին Գորդէզ ալ խորդ բերդը զարկաւ առաւ, թէպէտ եւ թշնամիք շատ յամառութեամբ դէմ դրին: Աս պատնէշն առնելով՝ քաղաք երթալու երկու զլսաւոր ճամբաներուն կը տիրէր եւ Օլիտին հետ աղատ հաղորդակցութիւն կ'ունենար. անոր համար նոյն տեղն իրեն պատերազմական գործողութեանց կենդրոնն ու բանակատեղն ըրաւ. եւ իրեն երեք զլսաւոր զնդերը՝ ծառակուրներու յարձակումէն ապահովցնելու համար՝ իր փոքրիկ նաւատորմին երեք մաս բաժնեց. այսպէսով ամէն մէկ զնդին զօրապետն իր գործողութեանց օգնութեան համար չորս նաւակ ունեցաւ:

Ասիկց ետքը ետեւէ ետեւ անդադար յարձակմանք, ետ քաշուիլ ու նորէն յարձակումներ եւ զանազան պատերազմական շարժումներ ու կռիւններ պատահեցան: Ամէն առտու Սպանիացիք թմբերուն վրայի պաշտէշներուն վրայ կը յարձակէին, երբեմն խրամատներն եւ ուրիշ արգելքներն ալ անցնելով մինչեւ քաղքին կենդրոնը յառաջանալու կը ճգնէին. եւ երբ որ Մեքսիկացւոց քաջութենէն՝ օրուան աշխատութիւնին փուճը կ'ելլէր, իրենց բանակատեղի կը քաշուէին: Այսպէսով ամէն օր աշխատութիւնն ու վտանգները կը նորոգուէր: Մեքսիկացիք բոլոր գիշեր աշխատելով՝ Սպանիացւոց կործանած տեղերը կը նորոգէին, կը կանգնէին եւ նորէն իրենց քշուած

տեղերնին բռնելով, աւելի քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանելու կը պատրաստուէին: Աս գործողութիւններն ալ ամբողջ ամիս մը տեւեցին. Մեքսիկացւոց՝ իրենք զիրենք պաշտպանելու համար ցուցրցած քաջութիւնը՝ Սպանիացւոց կատաղի յարձակումէն ու քաջասրտութենէն վար չէր մնար: Աս երկայն կռիւներուն մէջ Գորդէզ շատ զինուոր կորսնցուց. աւելի շատ բազմութիւն մը վիրաւորուած էր եւ գրեթէ ամէնքն ալ նոյն տաժանելի աշխատութենէն յոգնած ու ընկճած էին. մանաւանդ որ իրենց վիճակը յորդ անձրեւներու պատճառաւ աւելի ծանրանալու սկսած էր:

Քաղքին ջուրը կտրելով՝ բնակիչները նեղը խութելու յոյսերնին ալ պարապ ելաւ. որովհետեւ Մեքսիկացիք ծառակուրներով ցամաքէն շարունակ ջուր կը կրէին. նոյնպէս աս ճամբով քաղքին ամէն հարկաւոր պաշարներն ալ հոգացուելով՝ զիրենք սովով բնիճելու ալ ամենեւին յոյս չկար: Գորդէզ աս ծառակուրներուն հաղորդակցութիւնը կտրելու համար՝ երկու նաւակ որոշեց որ լծին վրայ հսկեն. բայց հարկաւորութիւնը թշնամիներուն հնարադիտութիւնն արթնցնելով՝ ծառակուրները զանազան ուղիւ թեամբ քաղքէն դուրս կը հանէին, եւ այսպէս Սպանիացւոց նաւակներուն ուղիւթիւնը կը շփոթէին ու կը խաբէին, եւ թշնամին մէկ մասին ետեւէն ինկած ժամանակ՝ իրենք մէկալ կողմանէ կը փախչէին պաշար հոգալու կերթային: Բայ ասիկց՝ ուրիշ հնարք մ'ալ մտածեցին. երեսուն հատ մեծ ծառակուր շինել տուին ու եղերքնին հաստ տախտակներ դառնելով հաստատեցին, որոնց ետեւը պահուելով՝ թշնամեաց զէնքերէն կ'ապահովուէին: Գիշեր ատեն լծին մէջը զանազան տեղեր շատ ցիցեր դառնցին եւ շատ ծառակուրներով խիտ թփերու ետեւ պահուելու տեսան: Առտու եղածին պէս՝ երկու երեք ծառա-

կուր առատ պաշարով լեցնելով՝ դէպ ի ցցերը սկսան յառաջ երթալ, որպէս զի Սպանիացիներն հրապուրեն ու դարանի մէջ ձգեն: Իրօք ալ Սանտովալի նաւակներն ան կողմերը դացած ըլլալով եւ պաշարքով լեցուն ծառակուրները տեսնելով՝ վրանին յարձակեցան, յուսալով որ առանց դժուարութեան դերի կը բռնեն: Բայց մէկէն ի մէկ ցցերու մէջ խրեցան մնացին, անանկ որ ոչ յառաջ կրնային երթալ, ոչ ալ ետ դառնալ: Նոյն միջոցին մեծ ծառակուրները թփերուն ետեւէն ելլելով՝ սաստկութեամբ վրանին յարձակեցան: Սպանիացիք աս վտանգաւոր դրից մէջ քաջութեամբ պատերազմեցան, իրօք ալ հազիւ արտաքոյ կարգի ճգամբ կրնային պրծանիլ: Ջոռոյցները կացիներով ցցերը կտրտելու եւ ճամբայ բանալու կ'աշխատէին: Երբ որ նաւակները քիչ մը ազատ շարժել կրցան, անմիջապէս թնդանօթներն սկսան դործածել, որով ծառակուրներն ետ քաշուելու ստիպուեցան, բայց առանց կորստեան. իսկ Սպանիացիք բաւական մարդ կորսնցուցին. նոյնպէս նաւակներուն առաջնորդող երկու պաշտօնակալներն ինկան մեռան:

Մեքսիկացիք աս յաջողութենէն քաջալերուելով՝ նորէն նոյն հնարքին ձեռք զարկին: Բայց Գորդէզ անոնց շարժումն իմանալով՝ դրած դարանքին իրենց գլուխը դարձուց: Գիշերուան մթին՝ ետեւէ ետեւ վեց նաւակ խրկեց, որոնք թշնամեաց դարանք մտած տեղէն քիչ մը հեռու ուրիշ խիտ թփերու ետեւ պահուեցան: Առտու ըլլալուն պէս՝ նաւակներէն մէկն ելաւ յառաջ դնաց, որպէս թէ ծառակուրներուն ետեւէն իյնալու համար: Ամաց կամաց այնչափ մօտիկցաւ, որ ծառակուրներն որոշ տեսաւ եւ անմիջապէս սկսաւ ետ քաշուիլ: Ծառակուրներն աս փախչող նաւին ետեւէն ինկան եւ իբրեւ արդէն յաղթած ու դերի բռնածի պէս՝ սկսան ուրախու-

թեան աղաղակներ արձակել: Բայց երբ որ մինչեւ չափաւոր տեղ մը յառաջ եկան, Սպանիացւոց մէկալ նաւակները դարանէն ելլելով՝ առջեւնին առին, թնդանօթներն ալ անանկ ուժգնութեամբ դործածեցին, որ երկրորդ անգամ պարպուելուն՝ եւ ոչ մէկ ծառակուր մնաց:

Բռնած գերիներէն իմացան որ սովը քաղքին վրայ սաստիկ տիրած էր ու սոսկալի կտորած կ'ընէր. անոր համար Գորդէզ աւելի եւս զգուշութիւններ ըրաւ եւ հրամաններ հանեց որ քաղքին մէջ պաշար խոթելն արգելէ: Ասիկց զատ՝ գերիներու զննարներէն երեք հոգի ազատ թող տուաւ իրենց ապսպրելով որ կայսեր ըսեն թէ ինք խաղաղութիւն ընելու պատրաստ է, միայն աս դաշնաւորով որ Սպանիայի թագաւորին գլխաւորութիւնը ճանչնայ: Քանի մ'որ ետքը նորէն բռնուած գերիներէն իմացուեցաւ որ Կուադրիմոնի աս առաջարկութիւնը սիրով ընդունելով՝ ցեղապետներու եւ գլխաւորներու ժողովք գումարեր, եւ քաղքին թշուառ վիճակն անոնց առջեւը դնելով՝ խաղաղութիւնն ընդունելու ինք ղենքը պատրաստ ցուցցեր է: Ցեղապետներն առջի բերան իր կարծեացը հաւանք են, բայց քրմերը մեծ ընդդիմութիւններ հանելով՝ բոլոր ժողովքն իրենց կարծեացը դարձուցեր են. որովհետեւ քրմերուն խօսքն ամէն ալ կը յարգէին:

Սպարապետն աս որոշումը լսելուն պէս՝ միտքը դրաւ որ արտաքոյ կարգի զօրաւոր յարձակմամբ մը քաղքին տիրէ: Այլարատոյ եւ Սանտովալ՝ իրենց դնդերովը Գազուպայի ու Գեզեւոյի կողմանէ յարձակելու հրաման ընդունեցան. ինքն ալ Օլիտին հետ Գույոգան կեցող դնդին գլուխն անցաւ: Սպանիա մէք Գորդէզին ներկայութեամբ քաջալերուելով ու որոշիչ պատերազմով մը իրենց աշխատութեանց վախճան տալու յուսով՝ այնպէս ուժգնութեամբ

յարձակեցան որ բան մը իրենց ընթացքը չէր կրնար խախտնել: Ետեւէ ետեւ բոլոր պատնէշները խորտակեցին, փոսերը, խրամատներն ու ջրանցքներն անցան եւ վերջապէս իրենց վերջին ուժը քաղքին կենդրոնն առին: Գորդէզ իր զօրացը սրընթաց յառաջացման վրայ ուրախանալու ատեն՝ ետ քաշուելու համար հարկաւոր եղած զգուշութիւններն ալ ձեռքէ թող տուած չէր: Յօւրմանոս Ալտերեգէին հրաման տուաւ որ ջրանցքին ու թմբերուն խրամատուած տեղերը լեցընէ եւ նոյն անցքերը պաշտպանէ: Աս դործքը պաշտօնակալին աչքին անարդ բան մ'երեւնալով եւ տեսնելով որ իր ընկերները խառնուրդի մէջ են ու քաջութեամբ պատերազմելով յաղթութիւններ կը ստանան, ինքն ալ պատերազմին սաստկացած տեղերը նետուեցաւ, եւ իրեն յանձնուած պաշտօնը հոգալու փոյթ չտարաւ: Աս սխալման լուրը Կուսաբնիմոնիին ականջն հասնելով՝ անմիջապէս իրեն օգտին գործածելու ջանաց: Սպանիացեոց դիմացը պատերազմող զնդերուն հրաման խրկեց որ կամաց կամաց ետ քաշուին, որպէս զի թշնամիք քիչ մ'աւելի յառաջանան: Անդիէն ալ զանազան ծամբաներէն՝ թմբին վրայի ամենէն մեծ խրամատին կողմը՝ բազմաթիւ դուռնի մը հացուց: Նոյն միջոցին քրմերը պատերազմի չաստուածին նուիրեալ մեծ թմբուրը դարներու սկսան: Մեքսիկացիք աս թրմբուրին նուիրական ու սգալի ձայնն առածնուն պէս՝ նոր կատարութեամբ ու վրէժխնդրութեան յուսով մը Սպանիացեոց վրայ յարձակեցան: Ասոնք առջի բերան կամաց կամաց ու կարգով կանտնով ետ քաշուելու սկսան. բայց երբ որ երթալով թշնամիներէն աւելի եւս մղուեցան ու պաշարուեցան, սարսափն ու շփոթութիւնը կարգերն աւելց: Այնպէս որ թմբին մեծ խրամատին առջեւը հասած ատեննին՝ Սպանիացի ու գաշնակից, ձիաւոր ու ոտանաւոր

իրարու խառնուեցան, եւ ամէն կողմանէ վրանին յարձակող թշնամիներէն մղուելով՝ իրարու վրայ կ'իյնային: Գորդէզ պարապ տեղ իր զօրքերը կարգի խոթելու կը ջանար. անանկ սարսափած էին որ Սպանիացեալն հրամաններն ու տղաւորքը վրանին ամենեւին աղղեցուցնէին չէր ընեն: Վերջապէս տեսնելով որ զօրքերը պատերազմելու յորդորելն անօգուտ է, ջանաց որ դոնէ ջուր ինկոյններուն օգնութեան հասնի եւ ազատէ: Բայց այնպիսի եռանդով աս դործքին զբաղեցաւ, որ իր ապահովութիւնը հոգալու ամենեւին փոյթ չէր տաներ: Նոյն միջոցին Մեքսիկացիներէն վեց հոգի վրան յարձակեցան, բռնեցին եւ առած կը տանէին: Բարեբախտութեամբ քաջն Օլիտ եւ Լերմա կայծակի պէս օգնութեան հասան ու թշնամեաց ձեռքէն ազատեցին. բայց մինչեւ որ վրայ հասան նէ՛ Գորդէզ արդէն շատ կողմանէ վիրաւորուած էր: Աս կուռոյն ատենը՝ Սպանիացեոց կողմանէ վաթսուոն հոգւոյ չափ մարդ կորսուեցաւ. բայց աւելի խեղճն ան էր որ անոնցմէ քառասունը ողջ ողջ թշնամեաց ձեռքն ինկան:

Ալվարատոյին եւ Սանտովալին զնդերն ալ աւելի յաջողութիւն չունեցան: Մեքսիկացեոց բազմութիւնը Գորդէզին դուռնի ետ վաճառէին ետեւ՝ աւելի քաշալելութեամբ մը դէպ ի Գաղուպա Ալվարատոյին վրայ յարձակեցան, եւ զինուորները վախընկելու համար՝ երկու գլուխ ցուցընելով՝ Տեսէք, Գորդէզին եւ Սանտովալին դուռններն են. քիչ մը ետքը ձերն ալ սպանի պիտ'որ ըլլայ, կը պոռային: Ալվարատոյ մէկալ զնդերուն հետ հաղորդակցութիւն չունենալով՝ աս լսածներուն ստույթիւնը չէր կրնար իմանալ. մէկալ կողմանէ ալ թշնամեաց ետեւէ ետեւ շատնալէն վախնալով՝ ետ քաշուելու հրաման տուաւ. եւ թէպէտ շատ դժուարութեամբ կրցաւ գլուխ հանել, բայց ամենեւին կորուստ չըրաւ:

Իսկ Սանտովային դուռը սաստիկ ու արագընթաց շարժումով մը յառաջացած էր. արդէն յաղթութիւնը գրեթէ ձեռքն էր, մէյ մ'ալ մէկալ գնդերուն ետ քաշուելովը պատերազմին կերպարանքը փոխուեցաւ: Մէքսիկացիք տեսնելով որ աս գնդէն ուրիշ դիմացին թշնամի չմնաց, բոլոր զօրութիւննին ասոնց վրայ դարձուցին: Սպանիացիք մեծ քաջութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանեցին. բայց վերջապէս բաղմութենէն ընկճելով իրենց առջի տեղը քաշուելու ստիպուեցան: Այսպէսով Մէքսիկացիք ամէն կողմ յաղթող դառնուեցան:

Այն իրիկունը Սպանիացւոց կրած ցաւն ու զգացած սոսկումը՝ ցորեկուան քաշած վշտերնէն շատ աւելի էր: Մէքսիկացւոց կատարած գազանային սօնախմբութեան եւ յաղթանակի աղաղակներն ու աղմուկը՝ որոշ կը լսէին: Բոլոր քաղաքը լուսաւորուած էր եւ մեծ տաճարն անանկ կը փալիւրլար, որ տաճարին չորս կողմը կեցող բաղմութեան շարժումներն ու գերի բռնուողներուն մահուան համար՝ քրմերուն ըրած պատարաստութիւնները յայտնի կը տեսնուէին: Ջահերուն լուսաւորութեամբն՝ իրենց ընկերները՝ գոյներնուն ճերմկութենէն կրնային զանազանել, որովհետեւ մերկացուցած ու ան դարչելի կուռքին առջեւ կաքաւելու ստիպած էին, որուն որ քիչ մը վերջը պիտի զոհուէին: Քիչ մը ետքը սպանուող գերիներուն աղիողորմ ձայնն ականջնին կու գար եւ անանկ կը կարծէին որ ամէն մէկ սպանուողն իր ձայնէն կ'որոշէին: Ամենէն քաջասիրտներն ալ արցունքնին չէին կրնար բռնել: Տիագո՛ որն որ Ալվարատոյին գնդին մէջ ըլլալով՝ Դազուպայի թմբին վրայ կը կենար, որուն դիրքը տաճարին ամենէն մօտ կ'իյնար եւ ուսկից ամէն բան կրնար տեսնուիլ, աս տեսարանին իր վրայ ըրած աղդեցութիւնն այսպէս կը ստորագրէ: Քանի որ, կ'ըսէ, այնպէս իմ ընկերներուս

կուրծքը բացուած, իրենց դողդոջուն ու արիւնոտ սրտին հանուիլն ու ան դարչելի կուռ մատուցուիլը տեսած չէի, քանի որ իմ քաջ ընկերացս մարմնոյն՝ մեր անգութ թշնամիներէն անյագութեամբ ուտուիլը տեսած չէի, չէ թէ միայն առանց վախի, հապամեծ քաջասրտութեամբ պատերազմի մէջ կը նետուէի: Բայց ան ըսպէն սկսեալ՝ պատերազմելու համար Մէքսիկացւոց չէի կրնար մօտիկնալ՝ առանց ներքին սոսկում մը զգալու. եւ միշտ ընկերներուս սոսկալի մահը յիշելով կը սարսափէի:

Աս աղետալի գէպքը՝ գրեթէ ամենէն աւելի Գորդեզին վիշտ եւ անձկութիւն կը պատճառէր. ինք ան ամէն կիրքերը կը զգար, որն որ զօրապետ մը յաղթուելէն վերջը կը զգայ: Ջինուորներուն սիրտ տալու, մտիթարելու եւ անոնց յոյսերը նորոգելու համար՝ մեծ հանդարտութիւն ու հաստատամտութիւն ցուցնելու հարկաւորութիւն ունէր, բայց ինքն ալ սաստիկ տրտմած ու խռոված ըլլալով՝ ուրիշներուն մտիթարութեանը կարօտ էր:

Մէքսիկացիք իրենց յաղթութեան վրայ ապուխելով՝ երկրորդ առտու նորէն վրանին յարձակեցան: Ջահուածներուն գլուխները գաւառներու կառավարներուն խրկեցին, հաստատելով որ պատերազմի առտուածն՝ իր սեղանին վրայ թափուած թշնամեաց առատ արիւնէն յազելով՝ խօսք տուած է թէ ութ օրուան մէջ թշնամիք բոլորովին պիտի ջարդուին եւ խաղաղութիւնն ու երջանկութիւնը նորէն բոլոր կայսերութեան մէջ պիտի հաստատուի: Ասանկ վստահութեամբ ու հաստատութեամբ հրատարակուած դուշակութեան՝ աւելորդապաշտ ժողովուրդն առհասարակ հաւատաց ու սիրով ընդունեցաւ: Ասոնք լսելով՝ գաւառներու մէջ Մէքսիկացւոց հաւատարիմ մնացողներն ամէն կողմանէ զինաւորած՝ օգնութեան հասնելու կը փութային. իսկ դաշնակիցները կամաց

կամաց թող կու տային կը հեռանային, այնպէս որ Գորդէզ գրեթէ իր զօրքերովը մինակ մնաց: Նոյն իսկ Գլասգալացիք՝ որոնք ամենէն աւելի իրեն հաւատարիմ էին, ան գուշակութիւններէն վախճալով՝ իրմէ հեռացան: Սպարապետը շատ Զանաց որ դաշնակցաց վախերը փարատէ. բայց երբ որ տեսաւ թէ օգուտ չ'ըներ, հրաման հանեց որ բոլոր պատերազմական դործողութիւնները դադրեցնեն, որպէս զի պատգամէն որոշուած օրերն անցնելով՝ դաշնակիցներն ան խօսքերուն ստույթեան վրայ համոզուին եւ նորէն իր քովը ժողովին:

Ի Գ.

Առաքելութիւն գիրքի և Բռնութիւն: — Մեծիմաստ Բռնութիւն:

Որոշուած ժամանակն եկաւ անցաւ եւ Սպանիացիք առանց ներութիւն մը կրելու՝ իրենց դիրքը բռնեցին կեցան. դաշնակիցներն իրենց դիւրահաւանութեան վրայ ամբնալով՝ նորէն Գորդէզին հետ միացան. ուրիշ քանի մը ցեղեր ալ մտածելով որ Մեքսիկացիները խաբող աստուածներն անոնց տէրութիւնն երեսէ ձգած պիտ'որ ըլլան, եկան Գորդէզին դաշնակից եղան: Ասով Սպանիացեաց բանակը շատ բազմացաւ: Նոյն ատենները Վերա-Գրուզ նաւ մը հասնելով՝ նորէն քանի մը Սպանիացի ու վառօք բերաւ, որն որ կամաց կամաց պակսելու սկսած էր: Սպարապետն յարձակման կերպը փոխեց. յանկարծ ու սաստիկ յարձակմամբ քաղքին տիրելու տեղ՝ ուղեց որ կամաց կամաց ու աստիճանաբար ամէն մէկ թաղին տիրէ: Դաշնակիցները մէկ կողմանէ թմբերը կը նորոգէին. եւ ամէն անգամ որ Սպանիացիք թաղի մը կը տիրէին, շուտ մը տները կը փլցնէին ու գետնի հաւասար կ'ընէին: Ասանկով Մեքսիկացեաց ձեռքն եղած տեղը քանի զնաց պղտիկցաւ, եւ ան աստի-

ճանի հասաւ՝ որ ալ չէին կրնար պատերազմական դործողութիւններ ընել: Գորդէզ իր զօրաց նոր տեսակ զէնք մ'ալ տուած էր, այս ինքն՝ Չինանդանի երկայն նիզակներով զինաւորած էր, որով խիտ առ խիտ կեցած ատեննին ալ՝ կրնային պատերազմիլ, եւ առանց կարգի վրանին նետուող թշնամոյն կրնային դիւրաւ ու անվտանգ դէմ դնել: Ամէն օր արիւնալեց ու կատաղի պատերազմներն երկու կողմանէ ալ կը նորոգուէին, որոնց մէջ Մեքսիկացեաց ըրած կուրուտը գրեթէ անթիւ անհամար էր. քաղաքը բոլորովին ապականած անշքացած էր ու սաստիկ սուվէն ալ կը տանջուէր: Սպանիացեաց նաւակները բոլոր լիճք բռնած ըլլալով՝ քաղքին մէջ պաշար ու ջուր խոթելը կ'արգելէին: Կուսդիմոճիին յառաջատեսութեամբը հոգացուած ամբարանոցները պարպուեցան. վերջապէս փոխադրական հիւանդութիւններն ալ քաղքին տիրելով՝ բնակիչքը վերջին աստիճանի ներութեան ու թշուառութեան հասան:

Յարձակման մ'ատեն՝ Ալվարատոյն գունդն իր քաջ զօրապետովը մինչեւ մեծ հրապարակը յառաջ զնաց: Անմիջապէս տաճարին բարձր ձեմկեքէն՝ որն որ քրմերն ու ազնուականները բռնած էին, վրանին անձրեւի պէս նետ սկսաւ թափիլ: Բայց աներկիւղ ու քաջասիրտ Ալվարատոն իր բնական արագաշարժութեամբը տաճարին վրայ յարձակելով՝ վերջապէս նուաճեց. կուռքերուն կրակ տուաւ եւ պարբապին վրայ կատաղիայի դրօշը կանգնելով՝ հայրենակիցներուն ճամբայ բացաւ ու իրեն հետեւելու յորդորեց: Գորդէզ աս օրինակէն աւելի եւս քաջալերուելով՝ ամէն ճիգն ի դործ դրաւ, որով Յունիսի Ձճին բոլոր բանակը մեծ հրապարակն հասաւ ու հոն բանակեցաւ: Ասով պաշարման գլխաւոր դժուարութիւններն յաղթուեցան. Մեքսիկացեաց ձեռքը հաշիւ թէ քաղքին քառորդը մնացած էր, եւ նոյն

ամբողջութեամբ դրից մէջ չէին կրնար ալ իրենք զիրենք պաշտպանել:

Երբեմն երբեմն թշնամեաց կողմանէ քանի մը գլխաւորներ կ'երեւային, որոնք մօտ կու գային եւ Սպանիացիները կը դրդուէին: Օր մը անոնց մէջէն քաջասիրտներէն մէկը բանակատեղը մօտիկցաւ. իր զարդերէն կ'երեւար որ աստիճանաւոր մարդ մըն է. կախած սուրն ու վահանը կը ցուցնէին թէ իր ձեռքովն սպանուած Սպանիացւոյ մը զէնքերն են: Ասիկա կ'արտաքոյ կարգի գոռոզութեամբ շատ անգամ Սպանիացիները մենամարտութեան կը դրդուէր. այնչափէս որ Գորդէզը անոր պոռալէն ու շարժումներէն ձանձրանալով՝ վահանակիրը ցուցուց եւ ըսել տուաւ որ Եթէ կ'ուզես նէ՝ տասը զինուոր ալ հետդ բեր, որոնց ամենուն դէմ միայն սա Սպանիացի մանուկը կրնայ ելլել, ըսաւ, որն որ հաղիւ 17 տարւան պատանի մըն էր: Մեքսիկացին առ արհամարհանաց խօսքը չհասկընալու զարնելով՝ աւելի եւս գոռոզութեամբ դիմացիները կը դրդուէր: Սպարապետին վահանակիրը՝ Ամերիկացւոյն յանդգնութեան վրայ նեղանալով՝ շուտ մը ծարպկութեամբ, առանց մէկու մ'իմացընելու՝ առջեւն եղած խրամատն անցաւ ու Մեքսիկացւոյն վրայ յարձակեցաւ, որն որ յարմար դիքի մը մէջ իրեն կը սպասէր: Պատանին վահանովը թըշնամեան առջի հարուածին դէմ ինք զինքը պաշտպանեց, եւ անմիջապէս ածապարելով անանկ զօրութեամբ մը վրան յարձակեցաւ ու զարկաւ, որ անիկա ոտքին տակը փռուեցաւ մեռաւ: Յաղթականն ոտսխին սուրն ու վահանը բերաւ իր տիրոջն ընծայեց: Գորդէզը այսպիսի մատաղ հասակի մէջ անոր ցուցեցած առ աստիճանի քաջասիրտութեան ու զօրութեան վրայ հաճելով՝ շատ անգամ զինքն ողջագութեանց եւ առած սուրն իր ձեռքովն անոր մէջքը կ'սխալէր: ասպետութեան աստիճան տուաւ:

Սպարապետը բանակատեղը մեծ հրապարակին վրայ հաստատելէն ետեւ՝ նաւատորմին հրամանատարութիւնը Սանտովալին ձեռքը յանձնեց, որ լծին կողմանէ քաղքին դեռ թշնամեան ձեռքն եղող մասին վրայ յարձակի. մէկ կողմանէ ալ ինք վերջին յարձակում մ'ընել կ'ուզէր: Աշնուականներն ասոնց պատրաստութիւններէն վախնալով եւ դռնէ իրենց թագաւորին կեանքն աղատել ուզելով՝ անոր խորհուրդ տուին որ մայրաքաղաքը թողու փախչի, որովհետեւ ալ պաշտպանելն անկարելի էր: Մտքերնին ան էր որ հեռու գաւառները քաշուին, որոնց ժողովուրդը ոտք հանելով՝ կը յուսային թէ աւելի յաջողութեամբ կրնան պատերազմիլ: Աս որոշումը դիւրութեամբ ի դործ դնելու համար՝ ջանացին որ խաղաղութեան դաշինք դնելու առաջարկութիւններով զԳորդէզ զաղեցընեն, որպէս զի Առաքիմոնին նոյն միջոցներուն կարող ըլլայ փախչիլ: Բայց Գորդէզ արդէն իր սուր մտքն անոնց դիտաւորութիւնը մակարեւրելով՝ Սանտովալին հրաման տուած էր որ աւելի զգուշութիւն ընէ: Նոյն արթուն հրամանատարն ալ իր պաշտօնն աղէկ կատարելու փութով՝ ամենայն զգուշութեամբ կը հսկէր: Իրօք ալ քիչ մը ետքը տեսնելով որ Մեքսիկացիներով լեցուած շատ մը ծառակուրներ արտաքոյ կարգի արագութեամբ լինք պատուելու եւ դիմացի ցամաք երկիրը հասնելու կը ձգնէին, շուտ մը ետեւէն ինչպէս հրաման տուաւ: Արքիւս Հոլիուին՝ որն որ ամենէն թեթեւ նաւակին կը հրամայէր, շուտ մը վրանին հասաւ. եւ արդէն ամենէն աւելի յառաջացած ծառակին վրայ թնդանթը պարպելու վրայ էր, մէյ մ'ալ բոլոր մէջներէր թիակնին վեր վերցընելով՝ սկսան անձնատուր ըլլալու նշաններ տալ եւ արցունքով ու աղաղակաւ աղաչել որ վրանին զէնք չսպարպեն, որովհետեւ կայսրը մէջերնին էր: Հոլ-

կուին քանի մը մարդիկներով ծառակրին մէջ նետուեցաւ, Կուսդիմոնին ալ անոր առջեւն ելթալով՝ Ես, ըսաւ, ձեր գերին եմ, եւ ուր որ կ'ուզէք կ'երթամ. միայն կ'աղաչեմ որ կայսրուհւոյն անձին անարգանք մը չհասնի: Աս ըսաւ եւ Սպանիացւոց նաւն ելելով՝ ձեռքը կայսրուհւոյն տուաւ ու նաւակն ելելու օգնեց: Հուտ մը աս երեւելի դէպքին լուրը Գորդէղին իմացուցին. ան ալ երկու գումարտակ խրկեց որ կալանաւորներն զգուշութեամբ բռնեն իրեն բերեն. Գորդէղին բնակարանը հասած ատենին նախ Կուսդիմոնին ներս մտաւ, ետեւէն ալ կայսրուհին: Սպարապետը զիրենք շատ քաղաքավարութեամբ եւ յարգութեամբ ընդունեցաւ: Կայսրը մեծ հաստատութեամբ ու վեհութեամբ մը կեցաւ եւ ըսաւ. Ես իմ թագաւորական պարտքս կատարեցի իմ ժողովուրդս մինչեւ վերջին ճիգս պաշտպանեցի. ալ ինձի մեռնելէն ուրիշ բան չիմնար: Առ սա սուրը ու կռիւքս խոթէ, որ վերջանայ իմ կեանքս, որն որ ալ չիկրնար օգտակար ըլլալ: Աս խօսքերուն վրայ սիրտն ելելով՝ հեծեծելէն ձայնը մարեցաւ. կայսրուհին ալ մէկդի քաշուած առատ արցունք կը թափէր: Աս խեղճ տեսարանին վրայ Գորդէղին սիրտը կտոր կտոր եղաւ ու հաղիւ ինք զինքը կրցաւ բռնել. քիչ մը ժամանակ լուռ կեցաւ ու թողուց որ թշուառ գերիներուն ցաւոց առջի սաստկութիւնն անցնի. ետքէն զիրենք մխիթարելու սկսաւ, ապահովցնելով որ իրենց հետ մեծ յարգութեամբ կը վարուի եւ Եթէ, ըսաւ, Սպանիայի թագաւորին վերին իշխանութիւնը կը ճանչնայ, կրնայ իշխանութիւնիդ պահել:

Կուսդիմոնին 25 տարւան մօտ առողջ երիտասարդ մըն էր. հասակը բարձր եւ պնդակազմ, կերպարանքն ալ ազնիւ ու վեհ: Կայսրուհին ալ գրեթէ նոյն տարւօք կ'երեւար եւ շարժմունքներովն ու կե-

ցուացքովն իր ազնուութիւնը կը յայտնէր: Երբ որ Գորդէղ իմացաւ որ մեծին Մոնգեղուսացի դուստրն է, ալ անկէ ետեւ իրեն առանձին յարգութիւն մը սկսաւ ցուցնել:

Մեքսիկացիք իրենց թագաւորին բռնուին իմանալով՝ թշնամութեան գործողութիւնները բոլորովն դադրեցուցին. եւ Գորդէղ 1521ին Օգոստոսի 13ին քաղքին մնացած մասին ալ տիրեց: Այսպէսով լմնացաւ աս հռչակաւոր պաշարումը՝ որն որ Նոր Աշխարհքին արշաւանաց մէջ ամենէն երեւելի դէպքը կրնայ համարուիլ. պաշարումը 70 կամ ըստ Սուլիսի 90 օր տեւած էր: Նոյնչափ ժամանակուան մէջ Գրեթէ օր մը չէր անցներ առանց մեծ քաջութիւն ու նշանաւոր դէպք մը պատահելու՝ թէ յարձակողաց ու թէ Մեքսիկացւոց կողմանէ:

Քաղքին գտնուած ուրբմէլի վիճակէն՝ Մեքսիկացւոց ինչ աստիճանի յամառութեամբ իրենք զիրենք պաշտպանած ըլլալը կրնայ իմացուիլ. աս հոյակապ քաղքին երեք մասն արդէն բոլորովն կործանած էր. ճամբաներն ու հրապարակները մեռելներու կոյտերով ծածկուած էին: Գիակները տաքէն ու անձրեւներէն շուտ մը փտտելով՝ քաղքին օդն ապականած ու սոսկալի հիւանդութիւն մը պատածուած էին, որն որ վերջին օրերը քաղքին գլխաւոր հարուածն եղած էր. սոյն ալ ամենայն սաստկութեամբ վրանին բռնացած էր:

Իսկայ Սպանիացւոց վիճակն ալ ետքի ատենները անկից շատ տարբեր մը չէր. իրենց բազմաթիւ դաշնակից զօրքերուն ապրուստ ճարելու հոգը՝ շատ անդամ զիրենք մեծ նեղութեան մէջ կը ձգէր. քանի քանի անգամ կերակուրինն պակսած էր: Ամենեւին զենքերնին չէին կրնար թողուլ եւ ոչ ալ քիչ մը հանգչելու ժամանակ ունէին. ամենն ալ վերքերով լեցուն էին եւ պաղ ջրէն ուրիշ դարման մը

չէին կրնար մատակարարել: Բայց աս չարիքներն աշ-
քերնուն այնչափ չէր երեւար, եւ սիրով ալ կը
տանէին, երբ որ ողջ ողջ ան վայրենի թշնամաց
ձեռքն իյնալու մտածմունքը մտքերնին կու գար:

Վաղքին սոսկալի վիճակն ու ապականած օգը
զԳորդէզ ստիպեց որ քիչ մը ժամանակ անկից հե-
ռանայ, մինչեւ որ աղէկ մը մաքրուի: Բոլոր բնա-
կիչքն ալ դուրս հանել տուաւ. արք եւ կանայք ու
տղաք երեք օր երեք գիշեր թմբերուն վրայէն դուրս
ելան: Իրենց խեղճ վիճակն ու զարհուրելի վտառ-
թիւնն իրենց քաշած նեղութեանց վկայ էին եւ
յաղթողներուն գութը կը շարժէին:

Սպանիացիք քաղքին առնուելուն վրայ առջի
բերան շատ ուրախացան. բայց երբ որ իրենց երեւա-
կայած յոյսերը պարապ ելան, անմիջապէս տրտնջե-
լու սկսան: Մոնղեղումային անբաւ գանձերուն ու
տաճարաց ոսկիներուն տեղ՝ հազիւ 600,000 Ֆրանս-
գի արժողութեամբ բան կրցան ժողովել, որն որ հա-
զիւ թէ արշաւանաց ծախքերուն կը բաւէր: Արդ
զարմանալու բան չէր՝ որ զօրքն իր տժգոհութիւնը
յայտնէր. առնելու վարձքերնին՝ իրենց քաշած ան-
համար աշխատութեանց ամենեւին համեմատ չէր:
Հայր Օլմետոն գրգռած ոգինքը խաղաղորդելու հա-
մար՝ զԳորդէզ համոզեց որ բոլոր աւարը միայն հա-
սարակ զօրաց բաժնուի. բայց արտունջներն ասով ալ
չգաղթեցան. որովհետեւ շատերը կ'ըսէին թէ Սպա-
նիացեան ու մեծերը գանձերուն մեծ մասը գաղտուկ
առած պահած պիտ'որ ըլլան: Բայց ետքէն երբ ո՞ր
խմայուեցաւ թէ Կուադիմոնին իր չարաչար վախճանը
տեսնելով՝ բոլոր իր նախորդաց ժողոված գանձերն ու
մեծազին զարդերը լծին մէջ նետել տուած է, զօր-
քերը զԳորդէզ սկսան ստիպել որ գերի բռնուած
թագաւորը տանջանքով բռնադատէ պահած գան-
ձերուն տեղն յայտնելու:

Գորդէզին ո՛չ աղաչանքը, ո՛չ խոստումները եւ
ո՛չ բերած զանազան պատճառները կրցան զնուու-
րաց գրգռութիւնը զսպել: Պետք է ըսել որ աս ա-
մէն փորձերն անօգուտ ըլլալէն ետքը՝ զնուորաց
տժգոհութիւնն աւելի չզղարացընելու վախը զինքը
ստիպած ըլլայ անանկ գործքի մը ձեռք զարնելու,
որն որ իր փառքն ու պատիւը շատ նուազացուց եւ
իր պատմութեանը մէջ մեծ բիծ մ'եղաւ: Կուադի-
մոնին աստիճանին շնայելով, ան խեղճ թագաւո-
րին յուցըցած քաջութիւնները մոռնալով եւ իրեն
բերնովը տուած խոստման ուղղակի դէմ գործելով՝
Սպարապետը հրաման տուաւ որ տանջանքի մատու-
ցուի, Գաղուպայի ցեղապետին հետ մէկտեղ, որն
որ կայսեր շատ սիրելին էր: Կուադիմոնին զնուորա-
կան քաջասիրտութեամբ ու արիւթութեամբ իր անա-
ղորոյն դահիճներուն ամէն հնարած տանջանքնե-
րուն դէմ անվեհեր դիմացաւ կեցաւ: Բայց իր տան-
ջանաց ընկերը չկրնալով ցաւոց սաստկութեան դի-
մանալ՝ հրաման խնդրեց իր տիրոջմէն որ իր դիտ-
ցած գանձերուն տեղերն յայտնէ: Սակայն քաջա-
սիրտ թագաւորը խիստ ու տժգոհ նայուածքով մը
անոր տկարութիւնը զօրացուց, ըսելով՝ Իսկ ես
արդեօք ծաղիկ անկողնոյ վրայ պառկեր եմ: Աս
յանդիմանութենէն ցեղապետն ամբնալով՝ լու-
թեամբ համբերեց եւ տանջանաց մէջ մեռաւ: Գոր-
դէզ վերջապէս աս բռնաճիւղ վրայ ամբնալով՝ զոհն
իր դահիճներուն ձեռքէն քաշեց մէկդի առաւ: Կ'ե-
րեւայ թէ Սոլիս՝ որ ամէն բանի մէջ Գորդէզին ներ-
բողնէ է, իր պատմութիւնն անոր համար Սպանիա-
ցւոց Մեքսիկոյ առնելուն կը դադրեցընէ, որպէս զի
Սպարապետին աս անբութ ու ամբութիւն գործքը
պատմելու չստիպուի:

Պաշարման ժամանակ Սպանիացիք հարիւրէն ա-
ւելի մարդ կորսընցըին. իսկ դաշնակիցներէն հա-

զարաւոր հոգի ինկաւ. բայց Մեքսիկացւոց կորուստն ասոնց հետ չիկրնար համեմատուիլ: Գորդէզ կը կարծէ որ հարիւր հազարէն աւելի մարդ սպանուած, յիսուն հազարէն աւելի ալ սովով կամ հիւանդութեամբ մեռած ըլլայ:

Մեքսիկոյ առնուեւելն ետքը՝ բոլոր տէրութիւնն ալ նուաճած ու առնուած ըսել էր. որովհետեւ բոլոր երկրին գլխաւոր զօրութիւնը մայրաքաղաքը պաշտպանելու ժողոված էին: Ասիկց զատ Մեքսիկացիք ալ գլուխ չունէին եւ մայրաքաղաքին օրինակը՝ զերենք կը սարսափեցընէր ու անձնատուր ըլլալու կը յորդորէր. որչափ քաջ ու պատերազմող ցեղեր ալ գտնուէին, Սպանիացւոց յաղթական զենքերուն չէին կրնար դէմ դնել: Ինչքա՞ն ալ Մեքսիկոյի առնուելովը՝ բոլոր տէրութիւնը նուաճեցաւ: Սոյոգ է Սպանիացւոց աս պաշարման ժամանակ ցուցըցած քաջութիւնն ու յարատեւութիւնը մեծամեծ դովեւաներու արժանի է. բայց բոլոր իրենց քաջասրտութեամբն ու արիւթեամբը եւ իրենց զինուոց առաւելութեամբը՝ շատ տարակուսական է որ միայն իննհարիւր հոգի կարող ըլլային աս հսկայական գործքը գլուխ տանիլ, եթէ որ իրենց դաշնակից զօրքերէն օգնութիւն ու մեծ օգնութիւն գտած չըլլային: Չանազան գաւառներուն՝ բուն Մեքսիկացւոց դէմ ունեցած ատելութիւնը, մէջերնին եղած անմիաբանութիւնը, եւ Մոնդեզկոմային ծանր լծէն ազատելու յոյսը՝ Գորդէզին զիտաւորութեանց գլուխ ելլելուն մեծապէս օգնեցին. բայց աս ալ կայ որ Սպարապեան անոնց սիրտն ու վստահութիւնը կրցավաստելիլ եւ իր միտքը դրածին հասնելու գործածել:

Մեքսիկոյ առնուելէն ետք պատահած դէպքերը:

Մեքսիկոյ առնուեւելն քիչ մը ետքը՝ Գորդէզ իր գլխաւոր պաշտօնակալները զանազան կողմեր խըրկեց, որպէս զի ամէն գաւառ աչքէ անցընեն, նուաճեն, եւ յարմար տեղեր բնակութիւններ ու գաղթականներ հաստատեն: Ասով թէ նոր երկիրներու տիրեց եւ թէ միանդամայն իր զօրացը նոր զբաղմունք գտնելով՝ տոգոհութիւննին կրցաւ զսպել: Սանտովալ, Օլիտ, Օգուզդոյ եւ ուրիշները՝ գաւառներ նուաճելով ու երեւելի գործքեր գործելով անուննին անմահացընելու եռանդով՝ զանազան կողմեր արշաւեցին. միանդամայն մայրաքաղաքին մէջ չգտած հաւրատութիւննին՝ գաւառներուն մէջ գտնելու յոյսը թէ զերենք եւ թէ իրենց զինուորները կը քաջալերէ: Բայց մէկ կողմանէ Գորդէզ եւ իր քաջ տեղակալները Սպանիայի թագաւորութեան նոր երկիրներ գտնելու եւ տէրութեան փառքը պայծառացընելու ատեն՝ մէկալ կողմանէ Վարոլտ հինգերորդին քովի բանասարկուներն ու Սպարապեանին թշնամիները նոյն հռչակաւոր թագաւորն ան աստիճանի զրգուցին որ զԳորդէզ իր իշխանութենէն ու հրամանատարութենէն վար ձգել ուզեց: Քրիստովալ տէր Դաբիային հրաման տրուեցաւ որ երթայ զԳորդէզ իր իշխանութենէն վար առնէ, զինքը բռնէ, ինչքերը դրաւ եւ մինչեւ նոյն ատեն գործածներուն ճիշդ քննութիւն մ'ընէ, որպէս զի ետքէն Ամերիկայի ժողովքին առջեւ վրան դատաստան ըլլայ: Մեքսիկոյ առնուելն քանի մը շաբաթ ետքը Գաբիա Վերա-Գուել հասաւ եւ իր ունեցած հրամաններն ու իշխանութիւնը յայտնեց: Բայց Գաբիա՝ իրեն յանձնուած երեւելի գործքը գլուխ հանելու համար հարկաւոր եղած ձիւքերը չունէր: Սպարապեան արտա-

քուստ թագաւորական հրամանին մեծ յարգութիւն ցուցնելով՝ ի ծածուկ անանկ ծամբաներ բռնեց, որ կարող եղաւ Գաբիւային հրամաններուն դործադրութիւնն անկարելի ընել: Այնպէս մէջէ մէջ ու խառնաշփոթ բանակցութիւններ սկսաւ ընել, խօսակցութիւններն այնչափ երկնցուց, երբեմն պարգեւներով, երբեմն խոստումներով, երբեմն նաեւ սպառնալիքներով՝ այնպէս հնարադիտութիւններ բանեցուց, որ վերջապէս նոյն տկար մարդը համոզեց թող տալու քաջուելու ան երկրէն՝ զորն որ ինք կառավարելու արժանի չէր:

Ապարապետն աս մեծ վտանգէն ալ յաջողութեամբ պրծելէն ետեւ՝ իր բոլոր մտադրութիւնն առած երկիրները շէնցընելու դարձուց: Մեծ գործունէութեամբ աշխատեցաւ որ գլխաւորաբար Մեքսիկոյի աւերակները նորէն կանգնէ, քաղաքը նորոգէ, գեղեցկացնէ. եկեղեցիներ, վանքեր, պալատներ, հրապարակներ շինել տուաւ. վերջապէս ան ամէն բան ըրաւ, որն որ անանկ մեծ տէրութեան մը մայրաքաղաքին հարկաւոր կրնար ըլլալ կամ անոր դարդը կ'աւելցընէր: Նարվաէզ իր բռնուելու օրէն մինչեւ նոյն ատեն վերա-Գրուզ կեցած էր. Գորգէզ՝ ալ իրմէ վախ չունենալով՝ հրաման տուաւ որ Մեքսիկոյ կրնայ դալ: Նարվաէզ իր դիմացն ելլելուն պէս՝ Ապարապետը սիրով պագտուեցաւ եւ բարեկամութիւնը խնդրեց. բայց անիկայ ամենեւին աս սիրոյ եւ բարեկամութեան նշաններէն չշարժեցաւ:

Թէպէտ Գորգէզին քաջութիւններն ու ըրած ծառայութիւններն երեւելի ու հռչակաւոր գործքեր էին, ի վերայ այսր ամենայնի սիրտը միշտ անհանդարտութեան մէջ էր: Արքունեաց մէջ զանաւոր իր հին թշնամիներուն դադանի դաւաճութիւններն ու բանասերութիւնները կրնային զինքն իր աշխատութեանցը պողէն ու վարձքէն զրկել. մանաւանդ որ

ինքն ալ ներքուստ համոզուած էր թէ իր իշխանութիւնն օրինաւոր ծամբով ձեռք ձգած չէ: Աս պատճառներէն ստիպուելով՝ զՏաւիլա եւ զԳուինոնէս Սպանիա խրկեց, որպէս զի իր արշաւանաց ու յաղթութեանց վրայ մանրամասն աեղեկութիւն տան, կայսեր մեծագին պարգեւներ տանին եւ խնդրեն որ աս ծառայութեանց փոխարէն՝ իր եւ ընկերներուն քաջութեամբն առած երկրին կառավարութիւնն իրեն տրուի: Աս երրորդ անգամ խրկուողներն ալ յաջող վախճան մը չունեցան. որովհետեւ Գուինոնէս Գերշէյրայի մէջ մենամարտութեամբ մեռաւ, իսկ Տաւիլա՝ Գաղղիացի հէներէն գերի բռնուեցաւ: Ի վերայ այսր ամենայնի աս վերջինն իր բանտին մէջէն Գորգէզին հօրը հետ թողթակցելու ծամբան գտաւ եւ ամէն բան անոր աղէկ մը իմացուց:

Աս կերպով Գորգէզին պաշտպաններն ու իր անհայտ թշնամիները սկսան ջանալ կայսեր որոշումն իրենց կողմը դարձնելու: Թշնամիներն իրենց սաստիկ ատելութեամբը զԱպարապետն իբրեւ յափշտակիչ եւ մատնիչ ցուցնելու կը ջանային: Նարվաէզ ու Գաբիւա ալ աս միջոցներուն Սպանիա հասան եւ սկսան Գորգէզին դէմ ամբաստանութիւններ ընել: Մէկալ կողմանէ Տոն Մարգին Գորգէզ՝ Մեքսիկոյի աշխարհակալին հայրը, Փրանկիսկոս տէ Մոնդեյոյ եւ Տիեկոյ տէ Օրտալ, որոնք յառաջագոյն Գորգէզէն խրկուած էին, անոր դատը կը պաշտպանէին: Աս վերջիններուն թեւ թիկունք էին շատ համբաւաւոր մարդիկ, մանաւանդ Պէյարի գութըր. իսկ առջիններուն կողմն էր գլխաւորաբար Ամերիկայի ժողովոյն դասերէցը՝ որն որ Նարվաէզին բարեկամն էր: Աջնուստ սիրտ ու բանէ հասկըցող մարդիկ Գորգէզին դէմ եղած նենգութիւններուն ու տէրութեան ասանկ մեծ ծառայութիւն ընող զօրապետի մը դէմ ասանկ ծամբայ բռնուելուն վրայ սաստիկ կը ցուէին: Իրեն վրայ

դրուած յանցանքներն ամէն ալ կրնային ջատագու-
վուիլ: Ի հարկէ՝ այնպիսի մեծ արշաւանք մը յաջու-
ղութեամբ գլուխ հանելու համար՝ պէտք էր որ սաս-
տիկ խտուածքներն բանեցընէր. արշաւանաց գլխաւոր
իշխանութիւնն անկարգ եղանակաւ ձեռք ձգեն ալ
ըրա՞ծ մեծագործութեամբը գրեթէ բոլորովին կը մոռ-
ցուէր: Սպարապետին բարեկամներուն աս պատճառ-
ներուն հետ հասարակաց հաւանութիւնն ալ միա-
ցաւ. անոր զարմանալի պատերազմներուն պատմու-
թիւնն ամէն կողմ տարածուելով՝ բոլոր ժողովուրդն
իրեն դուրստ խօսելէն չէին դադրեր: Շատ պա-
տուաւոր մարդիկ հասարակաց համարումը կայսեր ա-
կանջն հասցուցին, որն որ վերջապէս իրենց աղաչա-
նացը զնջանելով՝ զԳորգէզ Նոր Սպանիայի ընդհա-
նուր զօրապետ անուանեց, մտածելով որ թագաւո-
րական իշխանութիւնն ու կարգ կանոնը հաստատուն
պահելու ամենէն աւելի յարմար անձն ինքն է, ու-
րովհետեւ Սպանիայիք արդէն սիրով անոր հպա-
տակած էին, տեղացիք ալ անոր զօրութենէն կը
վախնային ու զինքը կը յարգէին:

Աս կերպով իշխանութեան մէջ հաստատուե-
լով՝ սկսաւ աւելի եռանդով իր աշխարհակալութիւն-
ներն ու քաղաքակրթութիւնն ամէն կողմ տարա-
ծել: Ինք մայրաքաղաքին մէջ իր աշխատութեան-
ցը պարապելու ատեն՝ իր պաշտօնակալները դաւառ-
ներուն մէջ կ'արշաւէին, ոսկւոյ հանքեր գտնելու եւ
զաղթականներ հաստատելու համար: Ամէնքն ալ
վրան մեծ սէր եւ համարում ունենալով՝ եթէ ստու-
գիւ փառասիրութիւնն իր ձիրքերուն հաւասար բը-
լար, անշուշտ քիչ ատենուան մէջ անկախ իշխանու-
թեան մը կրնար հասնիլ: Բայց իր թագաւորին՝ մեծ
հաւատարմութիւն ու հայրենեաց սաստիկ սէր ու-
նենալով՝ կայսեր իրեն տուած իշխանութիւնը բաւա-
կան համարեցաւ:

Գրեթէ նոյն ժամանակները Փրանկիսկոս Կարայ՝
Ճամայիդա կրկոյն կառավարը՝ զօրաւոր բանակով
արշաւանք մ'ըրաւ Բանուգոյի դաւառին տիրելու
մտքով: Բայց իմանալով որ արդէն Գորգէզ նոյն
դաւառն իր իշխանութեան տակն առած է, անոր
դեսպան խրկեց եւ խնդրեց որ Բանուգոյ՝ Ճամայի-
դայի կառավարութեան հետ միանայ. եւ ինք ա-
ռանց պատասխանի սպասելու՝ ճամբայ ելաւ:

Կարայ Բանուգոյ հասած ատեն՝ տեսաւ որ
գլխաւոր քաղաքն անապատ դարձած էր. զինուոր-
ները ցրուեցան, ոմանք նոյն կողմերն ասպատակելու
եւ թալլելու գացին, ոմանք ալ Գորգէզին դօշին
տակ մտան: Կարայ գրեթէ առանձին մնալով՝ միտ-
քը դրած արշաւանքէն ետ կենալու ստիպուեցաւ:
Բայց ժամանակ վատըրկելու համար սկսաւ իր դա-
սակքը զինուորները պահանջել: Շատ խօսակցու-
թիւններէ ետքը վերջապէս Հայր Օլմետոն մէջ միտ-
նելով՝ խաղաղութեամբ բանը վճիցուց. եւ Գորգէ-
զին աղջիկը Կարայի անդրանիկ որդւոյն հետ պսա-
կուելով՝ աս երկու ախոյեաններն իրարու հետ բոլո-
րովին հաշտուեցան:

Բայց Կարային արշաւանքը շատ դժբախտ հե-
տեւութիւններ ունեցաւ: Իր զինուորները Գորգէզին
հին զինուորներուն կարգաւորութեան ու խիստ հրա-
հանգներուն վարժած չըլլալով՝ պզտիկ խմբեր կաղ-
մեցին, սկսան ատդին անդին տեղացիները կողոպտել
ու ամէն տեսակ անկարգութիւններ գործել: Բանու-
գոյիները սաստիկ կատղելով՝ մէջերնին դաշինք
դրին ու երգում ըրին որ ասպատակիչները բոլորու-
վին ջնջեն. եւ աս խորհուրդին այնչափ գաղտուկ
պահեցին որ Տիաղին խօսքին նայելով՝ քանի մ'օ-
րուան մէջ Կարային զինուորներէն հինգհարիւր հո-
գւոյ չափ մարդ մեռցուցին ու կերան: Բայց միայն աս
յանցաւորները ջնջելով գոհ չեղան. ուղեցին որ բո-

լոր մէկալ Սպանիացիներն ալ ջնջեն. անոր համար Սուրբ Իսդեւանի գաղթականաց ժող. քաղցին, թէպէտ եւ մինչեւ նոյն ատեն անոնց հետ բարեկամ մնացած էին: Վալլէյոյ ու Գորդէզին հոն գտնուող հին ղենուորներէն ոմանք առջի կռուոյն մէջ մեռան. նոյնպէս գիշեր մը յանկարծակի յիսուն հոգի ալ սպաննուեցան: Աս սաստիկ ապստամբութիւնն իմացուելուն պէս՝ Սանտովալ բաւական զօրութեամբ ապստամբները զսպելու խրկուեցաւ. հասած ատենը՝ Սուրբ Իսդեւանի գաղթականութեան մնացորդը գրեթէ բոլորովին յաղթուելու եւ ջնջուելու աստիճան հասած էր: Սանտովալ շուտ մը ապստամբները ջրուեց եւ անոնց ցեղապետն ու գլխաւորները գերի բռնեց: Ասկից ետքը անմիջապէս Տիեկոյ տէ Օգամբոյ դատար խրկուեցաւ, որ քննութիւն ընէ ու յանցաւորները պատժէ: Բայց աս դատաւորը փոխանակ քննելու թէ արդեօք Բանուգոյիներուն ապստամբութեան պատճառն ինչ էր, եւ փոխանակ քաղցրութեամբ ոգիները հանգարտեցընելու, սկսաւ զարհուրելի անգթութիւն բանեցընել. վաթսուն ցեղապետ ու չորս հարիւր աղնուական մէկ անգամուն ողջ ողջ պրել տուաւ. եւ աս խեղճ տեսարանին աւելի եւս սոսկալի երեւոյթ մը տալու համար՝ դատապարտուողներուն բոլոր ազգականներն ու տղաքը հոն ժողվել տուաւ, որ անոնց թշուառութեան ականատես ըլլան: Տեղացիներէն մէկն ամբաստանութիւն ընելով թէ աս ապստամբութիւնը Աւադիմոնինին գլխին տակէն է, Գորդէզ առանց ուրիշ վկայութեան ու առանց դատաստան ընելու, նոյն դժբախտ թագաւորը կախելու դատապարտեց:

Երբ որ խաղաղութիւնը կատարեալ հաստատուեցաւ, Գորդէզ իր գործունեայ բնութեամբը նոր աշխատութիւններ, նոր վտանգներ եւ մանաւանդ նոր հարստութիւններ փնտռելու սկսաւ: Լսած էր որ

Հիկուերասի ու Հոնտուերասի գաւառները սաստիկ առատ ոսկւոյ հանքեր ունին. մինչեւ կըսուէր թէ նոյն կողմերու ձկնորսներն իրենց ուռիկանները ծով նետած ատեննին՝ ոսկւով լեցուն վեր կը քաշեն: Գարձեալ կըսուէր որ նոյն գաւառին մօտ խաղաղական ովկիանոս մտնելու անցք մը կայ: Աս վերջին տեղեկութիւնը շատ ծանրակշիռ բան էր. Գորդէզ միշտ ասանկ անցք մը գտնելու խորհուրդն ունէր. անոր համար միտքը դրաւ որ գէպ ի ան կողմն արշաւանք մ'ընել տայ. չէր գիտեր որ արդէն Մաճելլան իր համանուն նեղուցէն անցնելով՝ խաղաղական ովկիանոսը մտած էր:

Վերստովալ տէ Օլիտ՝ վեց նաւով ու երեքհարիւր եօթմանասուն ղենուորով ճամբայ ելաւ. Գորդէզ իրեն պատուիրած էր որ Հաւանա հանդիպի եւ հարկաւոր եղած պաշարները վերա-Գրուզէն հոգայ: Իսկ ինք Հաւանա երթալու տեղ՝ Գուպա կղզին զնայ. բայց հոն երթալն իրեն դժբախտութեան պատճառ եղաւ, որովհետեւ վերստովալէն թեւադրութիւններէն ու խոստմունքներէն խաբուելով՝ Գորդէզին հաւատարիմ չմնաց, եւ աս բանն իրեն մահը պատճառեց, ինչպէս որ քիչ մը ետքը կը տեսնենք:

Գորդէզ ամենայն զօրութեամբ ու իր բոլոր յաջողակութեամբը Արարոյս կայսեր իշխանութիւնը՝ Նոր Սպանիայի մէջ հաստատուելու եւ տարածելու ջանացած ատեն՝ չորս կողմը լրտեսներն առած էին, ու բոնք իր ամէն գործքերը շարաշար կը մեկնէին եւ Սպանիա խրկած տեղեկութիւններնուն մէջ միշտ Սպարապետին գործքերուն գէշ մեկնութիւն կու տային: Այսորը ղեկըր Նոր Սպանիայի կառավար դրած ատեն՝ ելեւմուտքը հոգալու եւ կարգի դնելու համար շատ քաղաքական պաշտօնատէրներ խրկած էր, որոնք Գորդէզին իշխանութենէն անկախ էին:

Աս մարդիկները մեծագործութեանց եւ խորունկ մտածմունքներու անյարմար ըլլալով ու Սպարապետն տին վրայ նախանձելով՝ անոր ըրածներուն մէջ մէկ քննիչ եղած էին. ինչ որ քիչ մը սովորականէն դուրս կ'երեւար կամ իրենց աղէկ չէր գար, Գորդէզին յանցանքներուն կարգը կ'անցնէր: Նոյնպէս ա՝ նոր՝ Սպանիացոց ու տեղացոց վրայ բանեցուցած իշխանութիւնն ու անոնցմէ ընդունած մեծարանքն ու յարգութիւնը չէին կրնար տանիլ:

Իր հակառակորդաց մէջ Ռոտրիկուէզ տէ Ալպունէզ անունով մէկն ալ կար, որն որ Գեղեզդոյի ցեղապետին աղջկանը հետ կարգուիլ ուզած եւ Գորդէզին հրաման չընդունելով՝ հետը սաստիկ թշնամացած էր: Ասիկա վրէժ առնուլ ուզելով՝ Սպանիա զանազան ամբաստանութիւններ սկսաւ գրել: Չափազանց հարկ ու տուրք կը ժողովէ եւ իրեն կը սեպահականէ, կ'ըսէր. իր պապհովութեանը համար շատ քաղաքներ կ'ամրացնէ եւ ամէն հարկաւոր պատրաստութիւնները կը տեսնէ, որպէս զի կարող ըլլայ անկախ ըլլալ ու Նոր Սպանիայի թագն իր գլուխը դնել: Թէպէտ աս ամբաստանութիւններն ամենեւին հիմ չունէին, բայց Գորդէզին թշնամիներուն աղէկ առիթ մ'եղան իրենց հին ատելութիւնն անոր վրայ թափելու: Ամբիկայի ժողովոյն դահերէցն ու Նարվաէզ զկայսրն աւելի զրգուեցին եւ զԳորդէզ անոր աչքին կասկածելի ցուցնելու ջանացին. իսկ Պէյարի դուքսն ասոնց դէմ Սպարապետին սաստիկ պաշտպան կեցաւ: Կայսրն երկու կողմն ալ վշտացնել չուզելով՝ հրաման տուաւ որ Գորդէզին բոլոր գործքերուն վրայ նորէն քննութիւն մ'ըլլայ: Բոնս տէ Աէոն 1525ին լիակատար իշխանութիւն ընդունեցաւ որ երթայ նոյն քննութիւնն ընէ, եւ եթէ հարկաւոր սեպելու ըլլայ, զԳորդէզ բռնէ Սպանիա խրկէ:

ԻՆ՝

ՀԱՅԴԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐԼԱՆՈՒՄԸ: — Գորդէզ Սպանիա ինչ քայլ:

Գորդէզին թշնամիները Սպանիայի աքըռնեաց մէջ իրեն չարիք նվթելու եւ Սպարապետն իրեն յանձնուած երկիրները կարգաւորելու եւ շէնցընելու զբաղած ատեն՝ ուրիշ երեւելի դէպք մը պատահեցաւ, որն որ շատ դէշ հետեւութիւն կրնար ունենալ: Քրիստովալ տէ Օլիտ Գուպա կղզիէն ելելէն ետքը՝ Հոնուուրասի եղբրը Զալլառնի Չէպրիս խաչի անուամբ դաղթախանութիւն մը հաստատած եւ ինք զինքն անկախ հրատարակած էր: Գորդէզ աս բանս իմանալուն պէս՝ միտքը դրաւ որ անոր արժանաւոր պատիժը տայ, որովհետեւ կը վախնար որ չըլլայ թէ անիկայ անպատիժ մնալով՝ ուրիշ պաշտօնակալներուն չար օրինակ ըլլայ: Փրանկիսկոս տէ Լաս-Գազասին յանձնեց որ զՕլիտ հնազանդեցընէ. բայց բանը դէրաւ չյաջողեցաւ: Իր նաւերը Հոնուուրասի ծով-եղբրը խորտակեցան, եւ վտանգէն ազատող զինուորները գերի բռնուեցան: Բայց Լաս-Գազաս ազատ թող տրուելով՝ զօրաց սիրտը շահեցաւ եւ համոզեց որ իրենց օրինաւոր զիւոյն հնազանդին, նոյնպէս հաւանեցուց որ զՕլիտ բռնեն իր ձեռքը տան: Օլիտին դատաստանը կտրուեցաւ եւ իր գլխապարտութեան պատիժը Նազոյի մէջ կատարուեցաւ:

Գորդէզ Լաս-Գազասէն լուր չառնելով՝ սկսաւ կասկածի երթալ եւ որոշեց որ ինք դէպ ի ան կողմերն արշաւանք մ'ընէ: Աս արշաւանքը այնպիսի շքով եղաւ, որ Նոր Աշխարհքին մէջ նմանը տեսնուած չէր. Սպարապետն հետը շատ ծառաներ եւ զերիներ կը տանէր, հետը կ'երթային նաեւ իր հին զինուորներէն շատերն ու երեք հազար Մեքսիկացի ջօրք՝ Սանտովալէն հրամանատարութեան տակ: Սպանիացոց մինչեւ Կուազադուալա ըրած ընթացքն

աւելի յաղթանակի հանդիսի մը կը նմանէր, քան թէ պատերազմական արշաւանքի: Աս քաղքիս մէջ մեծ յորդութեամբ եւ սիրով ընդունուեցան. Գորդէզ ութ օր հոն կենալէն ետքը ճամբան յառաջ տարաւ: Քիչ մը ետքը անանկ մեծ ու անտանելի դժուարութիւններու եւ վտանգներու պատահեցան, որ ամենեւին մտքերնէն չէր անցնէր: Հազիւ թէ իրենց բնական եղած սաստիկ քաջասրտութեամբն ու արիւթեամբը պատահած վտանգներուն դէմ կրնային դիմանալ. դառնուած դաւառնին անհամար վտակներ ու առուններ կային եւ բոլոր ճախճախաւտ երկիրը խիտ թփերով ու անտաւներով դոյրուած էր: Օր մը անանկ տեղ մը հասան՝ ուր որ երեք գետ միացած՝ ծովու մը խորշ կը մտնէին. տափանելի աշխատութիւններով աս արգելքին յաղթելէն ետքը՝ առջինէն աւելի դժուարաւ անցնելու տեղեր պատահեցան. առջեւին ընդարձակ անտառ մ'եկաւ, առանկ խիտ ու մացառուտ՝ որ հազիւ կացիններով կրնային ճամբայ բանալ անցնիլ. անոր համար ալ շատ կամայ յառաջ կ'երթային: Արդէն առաջնորդներէն երկուքը թող տուած փախած էին. մնացածներն ամենեւին նոյն տեղերը չէին ծանչնար: Աւելի գէշն ան էր որ պաշարնին ըմբցած էր եւ ան ահադին անտառներուն մէջ կերակուր գտնելու յոյժ չկար: Աս դժբախտ վիճակին մէջ գիշերը վաղ հասաւ. մէկ կողմանէ աշխատութենէ ու անօթութենէ տկարացած էին, մէկալ կողմանէ պիծակներու խածնէն կը չարչարուէին ու գաղաններու վախէն կը սարսափէին, որոնց մռնչելուն ձայները կը լսէին: Աս քաջասիրտ մարդիկներն ալ չկրցան դիմանալ, յուսահատութեան մէջ ինկան. աւելի անոր կը կատգէին որ այնչափ պատերազմներէն ազատելէն ետեւ՝ իրենց կենսիցն ասանկ խեղճ կերպով պիտի կորսուէր:

Գորդէզ իր կենացը մէջ երբեք աս աստիճանի

դառն ու խիտ փորձանքի մը պատահած չէր. իր կենսիցն այնչափ աչքին չէր երեւար, որչափ իր հաւատարիմ ընկերներուն վիճակը, որոնցմէ շատերը Գուպա կոչիէն ելելէն ետեւ ամենեւին իրմէ բաժնուած չէին. բայց իր վախն ուրիշներուն չյայտնելու ստիպուած էր: Առտու ըլլալուն պէս՝ կողմնացոյցն առաւ եւ յայտնեց որ ինք անձամբ կ'ուզէ բանակին առաջնորդ ըլլալ՝ Հուի-Ալգալա քաղաքը գտնելու, որուն շատ մօտ կ'երեւային: Գորդէզին ձայնն ամենքը քաջալերեց, վրան ունեցած վստահութիւննին արթնցաւ, աւելի եւս քաջութեամբ սաստիկ աշխատութեանց դիմանալէն ետքը վերջապէս պզտիկ քաղաք մը հասան, ուր որ պաշար գտան: Բայց որովհետեւ մէջի բնակիչները թող տուած փախած էին, առաջնորդ չկրցան գտնել, որով առջի վտանգները նորէն դիմացին ելան, նորէն մի եւ նոյն թշուառութեանց մէջ ընկղմեցան. Սպանիացիներէն ոմանք ու դաշնակիցներէն շատերն անօթութենէ մեռան: Գորդէզ իր իշխանութեան զօրութեամբն ու յորդուանքներովը զերենք կը քաջալերէր, խոստանալով որ քիչ մը ետքը ամէն դժուարութիւններէն կ'ազատին. իրօք ալ այնպէս եղաւ: Քանի մը Ամերիկացիք բռնելով՝ անոնցմէ իմացան որ Հուի-Ալգալա քաղաքէն միայն երեք օրուան ճամբայ հեռու էին: Բայց ինչ օգուտ, երեք օր քալել պէտք էր. եւ աս բանս տկարացած բանակին համար գրեթէ անկարելի էր: Գորդէզ գեւ բոլորովին չտկարացած զինուորները Տիազին առաջնորդութեան յանձնելով՝ պաշար գտնելու խրկեց. իսկ բանակին չուն դադրեցուց, որ դացողներուն ետ դառնալուն սպասէ: Նոյն միջոցին իրենք խոտերէ ու արմատներէ ուրիշ կերակուր չունէին: Անօթի զինուորները Տիազին գալուստն իմանալուն պէս՝ պաշարներուն վրան ինկան, ամենայն ինչ կողոպտեցին, այնպէս որ Գորդէզին բան չմնաց.

Սպարապետը կշտացած զինուորի մը աւելցուկ կե-
րակիրովը զօհ եղաւ:

Աս դժբախտ արշաւանքը՝ որուն վրայ աս վերի
դէպքէն ուրիշ պատմելու նշանաւոր բան մը չկայ,
երկուք ու կէս տարի տեւեց: Բոլոր Նոր Սպանիայի
աշխարհակալութեան ատեն՝ Սպանիացիք երբեք աս
աստիճանի աշխատութիւն ու սով կրած չէին, Գոր-
դէզ ալ երբեք այսչափ քաջասրտութեան ու համ-
բերութեան ցոյց տուած չէր: Աս արշաւանքը բոլո-
րովին անօգուտ ալ եղաւ, որովհետեւ՝ ինչպէս տե-
սանք՝ Լաս-Գաղաս Օլիտին սպստամբութիւնն ար-
դէն զսպած էր:

Սպարապետը Մէքսիկոյ դարձաւ նէ՝ Բոնս տե
Լէոնին հասնին եւ ունեցած հրամանները լսեց, զո-
րոնք չէր կրցեր ի դորձ դնել, որովհետեւ նաւէն
էլեւէն քանի մ'օր ետքը մահը վրան հասած էր:
Թէպէտ Գորդէզին սիրտը կայսեր աս ռաբերախառ-
ութենէն սաստիկ խոցեցաւ, ի վերայ այս ամենայնի
իր տիրոջ վստահութիւնը նորէն վստարկելու աշ-
խատեցաւ: Բայց իր հեռաւորութեան ատեն՝ անոր
թշնամիները սուտ ու շինծու պատմութիւններով
կայսեր ու պաշտօնէից կասկածն աւելցնելու Զա-
նացած էին, այնպէս որ նորէն ուրիշ մարդ մը խը-
կեցին՝ առջեւ եկողէն աւելի իշխանութեամբ. ամէն
բան ալ անանկ կարգի դնելու Զանացին որ Գորդէզ
կարող չըլլայ դէմ դնել: Սպարապետն աս ամէն բան
իմանալով եւ իր վրայ փրկելու փորթորիկն նշան-
ները նշմարելով՝ արտաքոյ կարգի խռովեցաւ ու
նեղացաւ որ փոխանակ իրեն երախտագիտութիւն
ցուցնելու՝ հետն ասանկ անարժան եղանակաւ կը
վարուէին: Բայց թէպէտ իր բարեկամներէն ոմանք
իրեն խրատ կու տային որ իր դատին արդարութիւնն
անանկ ապերախտ կայսեր դէմ պաշտպանէ, եւ ի-
րեն գրաւէ ան վերին իշխանութիւնը՝ զորն որ թշնա-

միքն՝ ինք յափշտակելու միտք ունի կ'ըսէին. սակայն
Գորդէզ աս գրգռիչ խօսքերուն դէմ գրաւ եւ իր
հաւատարմութիւնն ամենեւին չխախտեցաւ: Իր յաղ-
թութեանց ու փառքերուն վրայ եղած երկրի մը
մէջ դատուելով՝ իր արժանապատուութիւնը վտան-
գի մէջ չդնելու համար՝ միակ կարելի միջոցին ձեռք
դարկաւ. զինքը դատելու համար եկող դատաւոր-
ներուն հասնելուն չսպասեց, շուտ մը նաւ մտաւ դէպ
ի Սպանիա ճամբայ ելաւ, որպէս զի հոն իր դատն
ու իր անձը կայսեր արդարութեան յանձնէ:

Գորդէզ՝ երեւելի թագաւորութիւն մը ձեռք
բերող աշխարհակալի մը վայլած շքով իր հայրե-
նիքն երեւցաւ. իր ամենէն քաջ պաշտօնականներն ու
շատ Մէքսիկացի աշխուականներ հետն առած էր:
Բերած զանձուց ճոխութիւնը՝ մինչեւ նոյն ատեն
տեսնուած բան չէր. Հերրերային խօսքին նայելով՝
հետն ունէր 1500 մարդ զործուած արծաթեղէն,
210,000 ֆլէշա զուտ ոսկի, մեծագին աղամանքներ՝
որոնցմէ մինակ մէկ հատը 200,000 ֆրանգ կ'արժէր:
Արդէն Գորդէզ իր աղջիկը Վարայի որդւոյն հետ
կարգած ատեն՝ 500,000 ֆրանգի օժիտ տուած էր:
Եթէ որ ասոնք Մոնդեզկոմային զանձերը բաժ-
նուելու ժամանակ իրեն ինկած բաժնին հետ հա-
մեմատելու ըլլանք, կ'ըսէ վերոյիշեալ հեղինակը,
կրնանք համոզուիլ որ թշնամիներն իրաւունք ունէին
լսելու թէ Մէքսիկոյի մեծագին զանձերուն մեծ մասն
իրեն առած է: Բայց աս ալ գիտնալու է որ Մե-
քսիկոյ առնուէին մինչեւ Գորդէզին Սպանիա դառ-
նալը (1528ին), շատ տարի անցած ըլլալով, ուրիշ
կողմանէ ալ հարստութիւն կրնար ժողովել:

Գորդէզին ճամբորդութիւնը յաջող եղած էր,
բայց Սպանիա հասնելուն պէս՝ Սանտովալին անախ-
կալ մեռնին իրեն արտաքոյ կարգի մեծ ցաւ պատ-
ճառեց: Սանտովալ իր ամենէն հռչակաւոր ու քաջ

պաշտօնականներէն մէկն էր. միանգամայն իր ներքին բարեկամն եւ ամէն գաղտնի խորհուրդներուն խորհրդակիցն ու տեղեակն: Իր բոլոր հռչակաւոր յաղթութեանց ընթացքն ամենեւին անիրաւութեան կամ անդթութեան կամ ագահութեան բծով մը արատած չէր, որոնք Գորդէղին ուրիշ պաշտօնականներուն զխառնոր միջութիւններն եղան: Սանտովալ 29 տարւան մեռաւ: Ա՛րեւայ որ իր սաստիկ աշխատութիւններն ու առած բազմաթիւ վերքերն իր մահը փութացուցին. որովհետեւ դժուար գործք մը պատահելուն պէս՝ Գորդէղ զանկա կ'ընտրէր:

Այսպէս Գորդէղին մեծ սիրով ընդունելութիւն բրաւ. երբ որ տեսաւ թէ ան երեւելի աշխարհական իրեն արդարութեան դիմած ու անոր միայն ապաւինած էր, բոլոր ունեցած կասկածներն ու վախերը փարատեցան, եւ միտքը դրաւ որ գոնէ ներկայ առատածեւանութեամբ՝ մինչեւ նոյն ատեն եղած սիրոյ եւ երախտագիտութեան պակասութեան տեղը լեցընէ: Գորդէղ Ս. Յակովբայ կարգն ընդունեցաւ, մարդիկ պատուանունն առաւ ու Նոր Սպանիայի մէջ մեծ կայլածներու տէր եղաւ. վերջապէս արքունիներէն պալատականներու կարգն անցաւ:

Իսկայ բոլոր աս պատիւներն ու պատուանունները Գորդէղ չկրցան խաբել. ինք իր բնական սրամտութեամբն իմացաւ որ արքունեաց միտքն անոնցմով զինքն որսալ ու Սպանիայի մէջ պահել էր: Շատ ջանաց որ կայսեր միտքը փոխէ ու դարձեալ Նոր Սպանիայի ընդհանուր զօրապետութեան պաշտօնն ընդունի. բայց Կարոլոս միտքը դրած ըլլալով որ եթէ նորէն կառավարութեան գլուխն անցնի, անկախութեան ետեւէ կ'իյնայ, իր մտաքը վրայ հաստատուն կեցաւ: Երկու տարիի մօտ աշխատելէն ետեւ՝ վերջապէս այսչափս ընդունեցաւ որ զօրաց զխառնութիւնն ու Նոր երկիրներ գտնելու իրաւունք

ունենայ. իսկ քաղաքական կառավարութիւնը մասնաւոր ժողովքի մը արուեցաւ, որն որ Նոր Սպանիայի ժողովքը կը կոչուէր:

Այսպէսով Գորդէղ 1530ին իր յոյսերուն փճանալուն վրայ կոտրած սրտով նորէն Մէքսիկոյ դարձաւ: Յայտնի կը տեսնէր որ իշխանութեան բաժանումն՝ անկախճան հակառակութիւններու եւ անմիաբանութեանց պատճառ պիտ'որ ըլլայ. եւ քաղաքական տեսուչներուն ու աշխարհակալութեան հին զինուորներուն մէջ երբեք մի եւ նոյն նպատակի ուղղութիւնը պիտի չպահուի: Իրօք ալ ժողովքին անդամներն իրենց ցած նախանձովն ու հպարտութեամբը Գորդէղին ամէն մէկ քայլին ու գործքին գաղտնի լրտեսներն եղան. եւ վախճալով որ Սպարապետն իրեն տրուած իշխանութեան սահմանէն դուրս չելլէ, անանկ գործքերու մէջ ալ կը խառնուէին, որոնք իրօք միայն Գորդէղին իշխանութեան կը վերաբերէին: Ասով անոր ամէն նպատակներուն ու օգտակար առաջարկութիւններուն դէմ՝ անյաղթելի թումք մը կը կաղմէին:

Ի.Օ.

Գորդէղ Նոր արլաւանքէր ի՛նչէն ու Գալէֆառէն ի՛նչէն: — Նորէն Սպանիա ի՛նչ Գալիսիա: — Իր հաճը:

Գորդէղ տեսնելով որ իր յաղթութեանց ընթացքն արգելուեցաւ, միտքը դրաւ իր ունեցած իշխանութեան զօրութեամբն ուրիշ արշաւանքի մը ձեռք զարնել, որով իր զինուոյ նորէն փառաւոր ընթացք մը սկսի, յուսալով միանգամայն որ հեռու ըլլալով իր թշնամեաց նախանձէն ազատ կ'ըլլայ: Ինք միշտ անանկ կը կարծէր որ Փլորիսիայի ծովածոցին մէջ յառաջ երթալով՝ Արեւմտեան ովկիանոս մտնելու անցք մը եւ նոյն կողմերն երկու ովկիանոսին իւ

բարու հաղորդուելու տեղ մը կրնայ գտնուիլ: Բայց իր յոյսն ու աշխատութիւնը պարապ ելաւ. վասն զի թէպէտ խրկած մարդիկները յաջողակ ու քաջ էին, բայց առանց նշանաւոր դործք մը գործելու ետ դարձան: Երբ որ աս փորձը չյաջողեցաւ, ուղեց որ գտնէ՝ Նոր Սպանիային արեւմտեան կողմանէ՝ Հարաւային ծով անցնելու նաւահանգիստներ գտնելու համար արշաւանքներ ընել տայ. անոր համար զանազան պղտիկ գումարտակներ կազմեց ու այլեւայլ ուղղու- թեամբ ծամբայ հանեց: Բայց աս գումարտակներէն ոմանք կորսուեցան, ոմանք ալ առանց նշանաւոր գիււա մ'ընելու ձեռնուռնայն ետ դարձան: Գորդեզ՝ որ ամէն ձեռք զարկած գործքին յաջողելուն վար- ժած էր, աս վերջին արշաւանացը պարապ ելլեն իր մարդիկներուն անյաջողակութեան տալով՝ ինք նո- րէն գումարտակ մը կազմեց եւ անոր գլուխն անցնե- րով՝ 1536ին նաւ մտաւ ու ծամբայ ելաւ:

Թէպէտ վեց տարի հանգիստ ու խաղաղ կեանք անցուցած էր, բայց սակայն իր քաջասրտութիւնն ու գործունէութիւնը կորսնցուցած չէր: Անհամար վտանգներ ու աշխատութիւններ կրելէն ետեւ՝ Գա- լիֆուռիայի մեծ ցամաքակղզին գտաւ եւ զանիկա Նոր Սպանիայէն բաժնող խորշին մեծ մասը պար- տեցաւ, որն որ մինչեւ հիմայ Գորդեզի ծով կը կո- չուի: Աս նոր դաւառին գիււաը՝ Սպանիայի երկիր- ները շատ ընդարձակեց, եւ եթէ ուրիշ մէկը գտած ըլլար, անունն անմահացընելու բաւական էր. բայց Մեքսիկոյի պէս տերութեան մը աշխարհակալին փառ- քը շատ չէր կրնար աւելցնել: Ասով Գորդեզ տհա- ճելով՝ մէկալ կողմանէ ալ Մեքսիկոյի կառավարնե- րուն շարունակ իրեն դէմ դնելէն սիրտը վերաւորե- րով՝ միտքը դրաւ որ ետ քաշուի: Աւելի անոր կը ցաւէր որ իր տիրած երկրին մէջ, որն որ այնչափ հեղ իր արինոյնն ուղղած էր, իրեն պատշաճ պատիւ ու

յարգութիւն մը չէին ցուցնէր: Թշնամեացը չարու- թիւնն եւ իր տհաճութիւնն օրէ օր աւելնալով՝ աս վիճակն սկսաւ իրեն անտանելի ըլլալ, մանաւանդ որ ձիւքերն զապեցընելու նշանաւոր գործքեր չգտնելով՝ թշնամեացը ցածութիւնն աւելի եւս կը զգար: Վեր- ջապէս աս նուաստութեան չկրնալով համբերել՝ 1540ին Սպանիա դարձաւ:

Աս հեղ առջի անգամուան պէս փառաւորու- թեամբ ու շքով չերեւցաւ եւ ոչ ալ իրեն պար- ծանայ ընկերները հետն ունէր. հապա բախտէն հա- լածուած մարդու մը պէս իր հայրենիքը մտաւ: Թէ- պէտ թաղաւորէն մեծ պատուով ու փառքով ընդ- ունելութիւն գտնելու յոյս չուներ, բայց չէր ալ կար- ծեր որ իր ծառայութիւնները բոլորովին մոռցուած ըլլան: Ուստի եւ արքունեաց մէջ գտած ցուրտ ըն- դունելութենէն սիրտը սաստիկ վերաւորեցաւ: Բայց թաղաւորին ցուցուցած պաղութենէն աւելի՝ պաշ- տօնեաներուն ընթացքը զինքը կը վշտացնէր: Ա- սոնք իրեն հետ չէ թէ միայն անտարբերութեամբ հապա արհամարհանօք ու գոռոգութեամբ կը վա- րուէին: Աս անձնասէր մարդիկ կը մտածէին որ Գորդեզ արգէն տարիքն առած ըլլալով՝ ալ տե- րութեան օգտակար չիկրնար ըլլալ. դարձեալ նոյն ատենները Բիզարրոյ ու Ալմալրոյ Բերուի ոսկեբեր երկիրները գտած ըլլալով Մեքսիկոյի գիւտն աչքեր- նուն ալ մեծ բան մը չէր երեւար: Իսկ ուրիշ նոր գիւտեր ընելու համար երիտասարդ անձինք հար- կաւոր էին: Այսպիսի մտածմունքներով զԳորդեզ երեսէ ձգեցին, որով անոր թշնամիները յաղթա- նակելով՝ զինքը պաշտօնէն վար առնել տուին:

Գորդեզ իր կենաց վերջին ժամանակները պաշ- տօնեից ու Ամերիկայի խորհրդեան երկայն ու անո- գուտ աղերսագիրներ ու բողոքներ ընելով անցուց. բայց իր գանգատները մտիկ ընող չեղաւ ու իր ան-

յեալ ծառայութեանց վստահելով բրած բողոքներուն ոչ ոք ականջ դրաւ: Ամերիկայի դործոց վրայ եղող երեւելի պաշտօնատեսարբ իր արդար խնդիրները միշտ մերժեցին, ուստի եւ չկրցաւ իր ուղած կառավարութիւնը ձեռք բերել եւ տեսաւ որ իր աշխատութեանց պտուղներն ուրիշները յափշտակեցին: Արդէն տարիքն առած ու երիտասարդութեան բոցը մարած էր. շարունակ տրտմանից մտածութիւններն ալ զինքը հիւժեղով՝ կեանքը կարճեցուցին: Կը պատմուի որ օր մը Գորդէզ ժողովուրդը ճեղքելով՝ կայսեր կառքին մօտիկնալ ուզեց, եւ լսեց որ կայսրը զինքը չճանչնալ ձեւացընելով՝ բարձր ձայնով մը քովինին հարցուց թէ Ան մարդն ո՞վ է: Ըսէ կայսեր, պատասխանեց Գորդէզ, որ ան մարդն է, որն որ հայրերէդ ժառանգած քաղաքներէդ աւելի՝ քեզի տէրութիւններ տուաւ: Ասիկայ ստոյգ է շատ յարմար պատասխան էր, բայց կայսեր շնորհաց մէջ մտնելու չէր ծառայեր:

Եթէ տարի ասանկ ողորմելի կեանք մ'անցընէն ետեւ՝ ապերախտութիւնն աս աղնուական սիրտը ջախջախեց. Գորդէզ 1547ին Գեկտեմբերի 2ին, 62 տարեան մեռաւ: Նախանձը մահուան հետ դադարեցաւ. իրեն մեծ փառաւորութեամբ թաղում ըրին. իսկ մարմինը Մեքսիկոյ տարուեցաւ եւ իր շինել տուած Յիսուսի հիւանդանոցին մատուռը թաղեցաւ:

Գորդէզ երկու անգամ կարգուեցաւ, առջի անգամ Գուպա կղզին. բայց Մեքսիկոյի աւանուէն քիչ մը վերջը ամուսինը մեռնելով՝ Պէյարի դքսին քոյրն առաւ, որմէ որդի մ'ունեցաւ. սակայն քանի մը սերունդ ետքը արու զաւակ չմնալով՝ Գորդէզ անունը մարեցաւ:

Գորդէզէն յառաջ իր սիրելի ու ներքին բարեկամներուն գրեթէ ամէնքն ալ մեռած էին. Վերասկուէզ տէ Լէոն, Մորա եւ Էսքալենդէ՝ Մեքսիկոյ

աւանուէէն յառաջ մեռան. Սանտովային կանխահաս մահը քիչ մը յառաջ պատմեցինք. Նոյնպէս Օլետին իր ապստամբութեան զոհ ըլլալն ալ վերը յիշուեցաւ. քաջն Ալվարատոյ ալ խեղճ վախճան մ'ունեցաւ, ձին զինքը ահագին վիհ մը դահավիժեց, ուսկից կտոր կտոր եղած մարմինը կրցան հանել:

Գորդէզին վարուց պատմութիւնն ան աստիճանի արտաքոյ կարգի եւ նշանաւոր դէպքերով լեցուն է, որ մարդ կը կարծէ թէ բանաստեղծի մը վառվռուն երեւակայութեան ծնունդն ըլլայ: Վերա-Գրուզի առջեւ իր նաւատորմիղն այրելը, յանդգնութեամբ Մեքսիկոյ մտնելը, Մոնդեզկոման իր մայրաքաղաքին մէջ դերի բռնելը, Նարվաէզին յաղթելն, Օլետմայի պատերազմը եւ Մեքսիկոյի պաշարումը՝ զարմանալի ու տարօրինակ դէպքերու շարք մըն են: Շատ քիչ մարդ կը գտնուի՝ որ անոր պէս կարող ըլլայ միացընել իր վրան դժուարին պարագաներու մէջ իմաստուն խորհուրդներ յղանալը, միտքը դրած բանին հասնելը՝ ճարպկութեամբ միջոցներ բանեցընելը եւ յաջողութեամբ կատարելը: Բանակցութեանց ու դաշնադրութեանց մէջ արտաքոյ կարգի մեծ ճարպկութիւն մ'ունէր եւ ղիմացինին տկար կողմն աղէկ դիտելով՝ միշտ իր օգտին եւ իր գործոցը յաջողելուն կը բանեցընէր: Նոր Աշխարհքին բոլոր աշխարհաւորներուն մէջ ամենէն աւելի միտքը կրթութեամբ եւ ուսեալ մարդն էր. եւ իր Սպանիա խրկած թղթերուն ոճէն կ'իմացուի որ պղտիկուց ճարտասանութեան արուեստն աղէկ սորված էր եւ համալսարանին մէջ կեցած երկու տարին պարապ անցուցած չէր:

Առանձնական վարմանցը մէջն ալ շատ նշանաւոր էր. բարեկամութիւնը հաստատուն ու անկեղծ, սիրտն ալ աղնուական ու վեհ: Ոմանք զինքն իբրեւ անգութ կը մեղադրեն: Ստոյգ է երբեմն սոստիկ խրատութիւն կը բանեցընէր, բայց իր դաժնութեամբ պարա-

գաները մտածողը կրնայ իմանալ թէ շատ հեղ ալ-
աղբ չէր կրնար ոչ իր ղենուորաց հրահանգն աղէկ
պահել եւ ոչ ալ ղենքը պաշարող կատաղի ու պա-
տերազմասէր աղբերը զսպել ու վախցընել: Առադի-
մածինը տանջանքի տալն ստուգիւ մեղադրելի դորձ-
մին էր եւ ամենեւին ջատագովուելու տեղ մը չունի:
Բայց ո՞ր երեւելի դիւցազն իր կենացը մէջ բծեր ու
պակտութիւններ չունի: Նշնպէս իր առանձնական
կենաց մէջ ալ շատ դէպքեր կան՝ որոնք քրիստո-
նէավայել չեն, ինչպէս է առանձինն՝ Մարինային
հետ ունեցած յարաբերութիւնը:

Փետնանդ Գորդէղի անունն Ամերիկայի աշխար-
հակայնեւուն մէջ միշտ իբրեւ ջահ մը պիտի փայլի:
Իր ըրած արտաքոյ կարգի ծառայութիւններն՝ իր
գլխուն փառաւոր յաղթանակի պսակ են: Եւ սակայն
այսպիսի մեծ դորձոց ու ծառայութեանց համար
ի՞նչ հատուցում եղաւ իրեն: Ապերախտութիւն ու
արհամարհութիւն: Կարողոս Ե. անանկ վարուեցաւ
Գորդէղին հետ, ինչպէս որ Փերդինանդ թագաւորը
Կոլոմբոսի հետ վարուած էր: Երկուքն ալ մերժուե-
ցան իրենց ժամանակուան թագաւորներէն՝ որոնք
փուճ կասկածներով անոնց գտած երկիրներուն կա-
ռավարութիւնն ասանկ երեւելի մարդիկներու ձեռքը
տալու չամարձակեցան, թէպէտ աս դիւցազունք
ձիրքերնին միայն իրենց հայրենեաց փառաց ու իրենց
թագաւորին պատուոյն համար դորձածած էին:

Գորդէղ իր հայրենակիցներէն արհամարհուե-
ցաւ. բայց հաղիւ թէ գերեզման մտած էր, իրեն
յարգը ճանչցուեցաւ եւ Սպանիայի պարծանք եղող
երեւելի մարդկանց մէջ առջի կարգն անցաւ ու միշտ
ալ իր բարձրութեան մէջ պիտի մնայ:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0423409

Յ Ա Ն Կ

- ժ.Ը. Սպանիացիք շատ կորստով քաղքէն ետ կը
քաշուին: — Օգոսմայի պատերազմը: . . . 195
- ժ.Թ. Գորդէզին Դլսագլաւ եղած ժամանակը պա-
տահած գէպքերը: 156
- Ի. Դեզեւոյ քաղաքը կը մտնեն: — Գորդէզ
զանազան փոքր արշաւանքներ կ'ընէ: . . . 163
- Ի.Ա. Գորդէզին ղէմ դաւաճանութիւն մը: — Նա-
ւերուն ջուր ձգուիլը: — Պաշարումը կը սկսի: 174
- Ի.Բ. Մէքսիկոյի պաշարման պատմութիւնը: —
Սպանիացիք յարձակում մը կ'ընեն ու կը
յաղթուին: 179
- Ի.Գ. Կուադիմոնին գերի կը բռնուի: — Մէքսի-
կոյի առնուիլը: 188
- Ի.Դ. Մէքսիկոյ առնուելէն ետքը պատահած գէպ-
քերը: 197
- Լ.Ե. Հոնտուրասի արշաւանքը: — Գորդէզ Սպա-
նիա կու գայ: 205
- Ի.Զ. Գորդէզ նոր արշաւանքներ կ'ընէ ու Գալի-
ֆոռնիան կը գտնէ: — Նորէն Սպանիա կը
դառնայ: — Իր մահը: 211

21.921